

S.Hasanov D.Abdumadjidova N.Ataeva

Psixologiya

(Psixologiya nazariyasi va amaliyoti asoslari)

Ma`ruza matni

Toshkent – 2016

SHAXS VA UNING FAOLIYATI.

Shaxsning shakllanishi va ijtimoiylashuvi.

“*Shaxs*” tushunchasi bilan bog’liq bo’lgan ko’pgina savollar psixologiya fani tomonidangina emas, balki falsafa, pedagogika, sotsiologiya, kriminalologiya va boshqa fanlar tomonidan ham o’rganiladi.

Shaxs - idrok qiladi, esda olib qoladi, fikr yuritadi. Psixologiyada «*shaxs*» *tushunchasi* eng ko’p qo’llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o’rganadigan barcha fenomenlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruhiy olami qonuniyatlari bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi ham shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo’lgan aloqasi masalasini chetlab o’tolmagan. *Shaxs* - ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning subyekti bo’lmish individdir. Shaxsga taalluqli bo’lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham obyekt, ham subyekt bo’lishlikdir.

Shaxsga taalluqli bo’lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, shu tashqi, ijtimoiy ta’sirlarni o’z ongi va idroki bilan qabul qilib (obyektni), so’ngra shu ta’sirlarning subyekti sifatida faoliyat ko’rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanoq «mening hayotim», «bizning dunyo» degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o’sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, axloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an’analar, udumlar, turli xil tillar olami bo’lib, undagi ko’plab qoidalarga ko’pchilik mutloq qo’shiladi, ba’zilar qisman qo’shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo’ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, ta’qiblanadi. Demak, “shaxs” haqida gapirganimizda, biz shu narsani hisobga olamiz, shaxs - ijtimoiy individ bo’lib, ijtimoiy munosabatlar, faoliyatlar va muomalaga kirishuvchi subyekt. Individ termini odamning biologik mavjudot ekanligini bildirsa, shaxs termini - uning ijtimoiy mavjudligidir. ***Odam individ bo’lib tug’iladi, shaxs bo’lib shakllanadi.***

Odamning ijtimoiyligi uning biologik holati bilan ajratilgan emas. Shaxsning individligi boshidayoq kiritilgan va shaxsiy sifati keyinchalik yuzaga keladi. Kelgusida u yuqori shaxsiy darajasi bilan namoyon bo’ladi.

XX asr psixologi va filosofi Erik Fromm shaxs tushunchasiga shunday ta'rif bergan. «Shaxsda shunday yaxlit tug'ma va orttirilgan psixik xususiyatlar borki, u individni xarakterlab beradi va qaytarilmasligini ifodalaydi. Shaxs xususiyatlari - temperament, qobiliyat, hissiy-irodaviy sifatlar va xarakterni o'z ichiga oladi. Ammo, shaxsning mohiyati - bu uning yo'nalganligi, uning motivatsiyalari, ijtimoiy munosabatlari va ustanovkalari (ko'rsatmalari), shu bilan birga albatta o'z-o'ziga munosabatidir».

Mehnat tufayli hayvonot olamidan chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordamida boshqa odamlar bilan munosabatga kirishuvchi odam shaxsga - voqelikni biluvchi hamda aktiv o'zgartiruvchi subyektga aylanadi. Shaxs tushunchasini to'la bilish uchun avvalambor, «Individ», «Shaxs» va «Individuallik» tushunchalarini ko'rib chiqamiz.

Individ - bu biologik, fiziologik, ijtimoiy, psixologik xususiyatlari birligida alohida olingan insondir. Individ bo'lib dunyoga kelgan insonni shaxs bo'lib shakllanishi uchun bir qancha shartlar zarur bo'ladi:

1-shakl

1.	<i>Ijtimoiylik</i>	individ ijtimoiy sharoitda, ya'ni kishilik jamiyatida shaxs bo'lib shakllanadi
2.	<i>Ongga ega bo'lishi</i>	tevarak-atrof to'g'risida bilimga ega bo'lish, o'zlikni anglash, bilish faoliyat maqsadlarini shakllanishi
3.	<i>Aktivligi</i>	faoliyat maqsadlariga erishishga yo'naltirilganligi
4.	<i>Ehtiyojlarining shakllanishi</i>	avvalambor ma'naviy, madaniy, o'z-o'zini mukammallashtiradigan ehtiyojlarni rivojlanishi

Har bir individ yoshlik chog'idayoq tayyor holdagi ijtimoiy munosabatlar tizimiga duch keladi va bu munosabatlar jarayonida shaxs sifatida shakllanadi. Shuning uchun ham shaxs ijtimoiy munosabatlarning majmuidan iboratdir. Shaxs va uning mohiyati haqidagi psixologik ta'limotga muvofiq har bir konkret shaxs o'zi mansub bo'lgan ijtimoiy muhit va siyosiy sharoitning mahsulidir.

Psixologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, odam hayotining ilk davri - tirik mavjudotlik bo'lib, bu tirik mavjudot dunyoga kelgandan keyin ijtimoiy taraqqiyot

jarayonida shaxs sifatida shakllanadi. Chaqaloq dunyoga kelishining birinchi kunidanoq bevosita ijtimoiy muhitning doimiy ta'siri ostida bo'ladi. Agar tirik mavjudot sifatida dunyoga kelgach, odam ijtimoiy muhitdan chetda qolsa, unda shaxslik belgilari paydo bo'lmaydi va rivojlanmaydi.

Psixologiyada shaxs ijtimoiy munosabatlarning subyekti va obyektida tarzida ko'riladi. Chunki ijtimoiy munosabatlarga kirishuvchi va ijtimoiy taraqqiyotda faol qatnashuvchi odamgina shaxs hisoblanadi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri - bu uning *individualligidir*, ya'ni yakkaholligidir.

Individuallik – bu kishining o'ziga xosligi, uni boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik va fiziologik fazilatlar birikmasi. Shaxsning eng qimmatli sifatlaridan biri mustaqillik, ichki erkinlik, ichki o'ziga xoslikdir. Mustaqillik o'zganing yo'l-yo'rig'isiz muhim qarorga kelish va uni amalga oshirish qobiliyatini; mas'ullik, o'z xatti-harakatlari uchun javob berishga tayyorlikni; xulq, fe'l-atvorning realligiga, ijtimoiy jihatiga va ma'naviy to'g'riligiga bo'lgan e'tiqodni o'z ichiga oladi. Psixologiyada shaxsni bir qancha strukturalari ishlab chiqilgan. Shulardan biri K.K. Platonov tomonidan taklif etilgan *shaxsning dinamik funksional buzilishini* ko'rib chiqamiz:

2-shakl

1.	<i>Ishonch va ishonchsizlik krizisi</i>	1 yoshgacha davrdagi vaqt
2.	<i>Uyat va shubhaning aksi avtonomlashishi</i>	2 – 3 yoshda
3.	<i>Shaxsning yo'naltirilganligi. Shakllanish usuli – tarbiya</i>	dunyoqarashlari, e'tiqodlari, ideallari, intilishlari, qiziqishlari, istaklari
4.	<i>Shaxs tajribasi. Shakllanish usuli - ta'lim</i>	bilim, malaka, ko'nikma, odatlar
5.	<i>Psixik protsesslarning xususiyatlari. Shakllanish formasi – mashqlar</i>	diqqat, sezgi, idrok, xotira, taffakur, xayol, hissiyot iroda
6.	<i>Biopsixik xususiyatlar. Shakllanish formasi –</i>	oliy nerv faoliyatining tipi, temperament, layoqatlar jinsiy farq

Z.Freyd tomonidan ishlab chiqilgan «psixozanaliz» nazariyasini psixodinamik, noeksperimental nazariyalarga kiritish mumkin. Bu nazariyada shaxsning butun hayoti olinib, shaxs sifatida uni ta'riflash uchun uni ehtiyoj va motivlari ko'rib chiqiladi.

Gumanistik nazariya namoyondalari (A.Maslou, K.Rodgers) shaxs bo'lib shakllanayotgan insonga shaxsni mukammalashishining asosi o'z-o'zi aktivlashtirishga intilish asosiy xususiyat deb hisoblaydilar.

Hozirgi zamon psixologiyasining taniqli vakili A.V.Petrovskiy inson taraqqiyotiga shaxsni tarkib toptirishning sotsial-psixologik nuqtai nazardan yondashib, o'ziga xos original klassifikatsiyasini yaratadi. Ushbu nazariya negizida yuksalish, yetuklikka intilish g'oyasi mavjudligi sababli bolalik, o'smirlik, o'spirinlik davrlari yotadi, xolos. A.V.Petrovskiygacha psixologlar taraqqiyotning bir tekis jihatini olib o'rgangan bo'lsalar, bundan farqli o'laroq u shaxs shakllanishining prosotsial va asotsial bosqichlari mavjud bo'lishi mumkinligini dalillab berishga harakat qiladi. A.V.Petrovskiy shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

1. Ilk bolalik (maktabgacha yoshidan oldingi davr) - ***tug'ilgandan to 3 yoshgacha.***

2. Bog'cha yoshi davri - ***3 yoshdan to 7 yoshgacha.***

3. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi davri - ***7 yoshdan to 11 yoshgacha.***

4. O'rta sinf o'quvchisi (o'smirlik) davri - ***11 yoshdan to 15 yoshgacha.***

5. Yuqori sinf o'quvchisi (ilk o'spirinlik) davri - ***15 yoshdan to 17 yoshgacha.***

L.S.Vigotskiy jahon psixologlari shaxsning tuzilishi va rivojlanishiga oid nazariyalarni tanqidiy tahlil qilib, kamolotni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlardan kelib chiqqan holda jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratadi.

1. ***Chaqaloqlik davri inqirozi*** (krizisi).

2. Go'daklik davri - 2 oydan 1 yoshgacha. ***Bir yasharlik inqiroz.***

3. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha. **3 yasharlik inqiroz.**

4. Maktabgacha yoshdagi davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha. **7 yasharlik inqiroz.**

5. Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha. **13 yasharlik inqiroz.**

6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha. **17 yasharlik inqiroz.**

Fransuz psixologi E.Dyurkgeym o'sish - kishilarning his-tuyg'usini o'zlashtirish ekanini, shu tufayli, idrok qilingan tashqi fikrlar va emotsiyalar bolaning ruhiy faoliyatini ifodalanishini, bola tajriba, an'ana, urf-odatlarini taqlid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik ahamiyatli bo'lsa, taqlid ham jamiyatda shunday o'rin tutishini uqtiradi.

Shveysariyalik psixolog J.Piaje insonning kamol topishini bir necha davrlarga ajratib o'rganishi tavsiya etadi:

1. Bola - tashqi muhit - ma'lumotlarni qayta ishlash.

2. Tafakkur: a) ijtimoiy davrgacha; b) ijtimoiy davr.

3. Intellekt: a) sensomotor - 2 yoshgacha; b) operatsional davrgacha 2-7 yosh;

v) yaqqol operatsiyalar davri 8-12; g) rasman, formal operatsiya davri - 12-15 yoshgacha.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyandasi A.A.Lyublinskaya shaxs taraqqiyotini muayyan bosqichlarga ajratishda pedagogik psixologiya pozitsiyasidan turgan holda faoliyat nuqtai nazardan unga yondashadi, ma'lum davrlarga ajratadi va ularni atroflicha sharhlab berishga intiladi.

1. Chaqaloqlik davri - tug'ilgandan to bir oylikgacha.

2. Kichik maktabgacha davri - 1 oydan to 1 yoshgacha.

3. Maktabgacha yoshidan oldingi davr - 1 yoshdan to 3 yoshgacha.

4. Maktabgacha yoshi davri - 3 yoshdan to 7 yoshgacha.

5. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilik davri - 7 yoshdan to 11 (12) yoshgacha.

6. O'rta sinf o'quvchisi davri (o'smirlilik) - 13 yoshdan to 15 yoshgacha.

7. Yuqori sinf o'quvchisi davri - 15 yoshdan to 18 yoshgacha.

Amerikalik psixolog E.Erikson nazariyasiga ko'ra shaxs rivojlanishida ma'lum bosqichlarni albatta bosib o'tishini ta'kidlab, ularni hayotiy psixologik krizis tarzda ta'riflab bergan:

1. **Tashabbuskorlikni namoyon bo'lishi** - gunohkorlik, aybdorlik hissiga qarama - qarshi (taxminan 3 yoshdan – 6 yoshgacha).

2. **Mehnatsevarlik** - yetishmovchilik kompleksiga qarama - qarshi (7 yoshdan – 12 yoshgacha).

3. **O'z shaxsini aniqlash** - konforizmga qarama - qarshi (12 yoshdan – 18 yoshgacha).

4. **Samimiylikka, muloqotga intilish** - shaxsiy psixologik chetlashishga qarama - qarshi (taxminan 20 yoshlarda).

5. **Yangi avlodni tarbiyalashdagi g'amxo'rlik** - «o'z - o'ziga sho'ng'ib ketishga» qarama - qarshi (30 va 60 yoshlar orasida).

6. **Yashab o'tgan hayotidan mamnun bo'lish** - umidsizlikka qarama - qarshi (60 yoshdan so'ng).

Shu bilan birga shaxs psixik taraqqiyotining davrlarga bo'lib tadqiq etilgan nazariyalardan E.Eriksonning yana bir konsepsiyasi - inson umrini o'ziga xos betakror xususiyatlarga molik 8 ta davrga ajratadigan ta'limoti ahamiyatlidir. Unga ko'ra:

Birinchi davr - go'daklikda tashqi dunyoga ongsiz «ishonch» tuyg'usi vujudga keladi. Buning bosh sababi ota-onaning mehr-muhabbati, g'amho'rliigi va jonkuyarligidir. Agar go'dakda ishonchning negizi paydo bo'lmay, borliqqa ishonchsizlik tuyg'usi paydo bo'lsa, voyaga etgan odamlarda mahdudlik, umidsizlik vujudga kelish shubhasizdir.

Ikkinchi davr - ilk bolalikda yarim mustaqillik va shaxsiy qadr–qimmat tuyg'usi shakllanadi yoki aksincha, uyat va shubha hissi hosil bo'ladi. Bolada mustaqillikning o'sishi unga o'z tanasini boshqarish uchun keng imkoniyat yaratib, bo'lg'usi shaxs xususiyatlaridan tortib unda ma'suliyat, intizom, javobgarlik, hurmat tuyg'ulari tarkib topishiga zamin hozirlaydi.

Uchinchi davr - o'yin yoshi deb ataladi va unga 5–7 yoshli bolalar kiradi. Bu davrda tashabbus tuyg'usi, qandaydir ishlarni amalga oshirish, bajarish mayli tarkib topadi. Mabodo boladagi xohish istakni ro'yobga chiqarish yo'li to'sib qo'yilsa, buning uchun u o'zini aybdor deb hisoblaydi. Mazkur davrda davra, ya'ni guruh o'yinlarga, tengqurlari bilan muloqotga kirishish muhim ahamiyat kasb etadi: bola turli rollar bajarib ko'rishga intiladi, uning hayoloti o'sishiga imkon yaratiladi. Xuddi shu davra bolada adolat tuyg'usi, uni tushunish mayli tug'ila boshlaydi.

To'rtinchi davr - maktab yoshi boladagi asosiy o'zgarishlar: ko'zlagan maqsadiga erishish uchun intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik bilan ajralib turadi. Uning eng muhim qadriyati omilkorlik va mahsuldorlikdan iboratdir. Bu yosh davrining salbiy jihatlari ham bo'lib, ular ijobiy xislatlari yetarli bo'lmasligi, ong hayotning barcha qirralarini qamrab ololmasligi, muammolarni hal qilishda aql-zakovat darajasining pastligi, bilimlarni o'zlashtirishdagi qoloqlik va hokazolardir, shu davrda shaxsning mehnatga munosabati shakllana boshlaydi.

Beshinchi davr - o'spirinlik betakror xislati, o'ziga xosligi, boshqa odamlardan keskin farqlanishi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, o'spirinlik shaxs sifatida noaniqlik muayyan rolni uddalamaslik, qat'iyatsizlik kabi salbiy sifatlarga ham ega. Mazkur davrning eng muhim xususiyati «rolini kechiktirish»ning o'zgarishi hisoblanadi. U ijtimoiy hayotda bajarayotgan rollar ko'lami kengayadi, lekin ularni barchasini jiddiy egallash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, shuningdek, rollarni o'zida sinab ko'rish bilan cheklanadi, xolos.

Oltinchi davr - yoshlik boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va ehtiyoj yuzaga kelishi bilan ajralib turadi. Bunda ayniqsa, jinsiy mayl alohida o'rin tutadi. Yoshlik tanholikni yoqtirish, odamovilik kabi yoqimsiz xususiyat bilan ham farqlanadi.

Yettinchi davr - yetuklik davrida hayotiy faoliyatning barcha sohalarida mahsuldorlik tuyg'usi uzluksiz hamroh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki bo'ladi. Bu davrda ayrim jihatlarda turg'unlik tuyg'usi salbiy xususiyat sifatida hukm surishi mumkin.

Sakkizinchi davr - qarilik, inson sifatida o'z burchini uddalay olganligidan, qanoatlanish xususiyatlari mavjud. Salbiy xususiyat sifatida hayot faoliyatidan ko'ngil sovish, noumidlikni aytish mumkin. Eng muhim jihati esa donolik, soflik, gunohlardan forig' bo'lish har bir holatga shaxsiy va umumiy nuqtai nazardan qarash.

E.Erikson konsepsiyasiga ko'ra, shaxs shakllanishida ushbu bosqichlarni birma-bir bosib o'tadi va har bir bosqichda insonning ichki dunyosida sifat o'zgarishlar, atrofdagi kishilarga bo'lgan munosabatlarida esa radikal (keskin) o'zgarishlar ro'y beradi.

Ko'rib o'tilgan nazariyalar shaxs rivojlanishida turli yosh davrlarining kechishi muqarrar jarayon ekanligini ko'rsatadi. Bu yosh davrlarida shaxsning shakllanishi va yetuklikka erishishida ijtimoiy ta'siri beqiyosdir. Har bir taraqqiyot davri ijtimoiy jarayonda o'ziga xos bo'lgan qonuniyatlarni boshidan kechiradi va xususiyatlarni namoyon qiladi, o'ziga xos bo'lgan fazilatlarni shakllantiradi.

Inson - ijtimoiy mavjudotdir. U tug'ilgan kundan boshlab o'ziga o'xshash insonlar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy imkoniyatlari ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi. Odam o'zining birinchi ijtimoiy tajribasini gapirmasdan oldin egallaydi. Bu tajriba ijtimoiy ta'sir natijasida subyektiv ravishda egallanadi va u shaxsning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ijtimoiylashuv - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash, hayot va faoliyat jarayonida uni faol o'zlashtirish jarayonidir. Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiylashuv har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida namoyon etishidir.

Demak, ijtimoiylashuv jarayoni odamlarning muloqoti va ularning birgalikdagi faoliyati bilan ajralmas bog'liqdir. Bu tajribani egallash subyektivdir. Bir xil ijtimoiy vaziyat har xil shaxslar tomonidan turlicha idrok qilinadi va har xil ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun turli shaxslar bir xil obyektiv ijtimoiy vaziyatda har xil ijtimoiy tajriba orttiradilar.

Shaxsning ijtimoiylashuvi deganda bolaning psixologik, intellektual shaxsiy rivojlanishida ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirishning natijalaridir, ya'ni ta'lim tarbiya ta'sirida psixik funksiyalarni o'zgartirish, ijtimoiy ma'naviy qadriyatlarni, dunyoqarashni xulq-atvordagi norma va qonunlarni shakllantirishdan iborat. Shaxs o'z hayot yo'lini, maqsadlarini kasbini mustaqil tanlash, o'zining psixologik va fiziologik xatti-harakatlarini boshqara olishi va amalda o'z qobiliyati, layoqatlaridan to'la foydalana olishi, doim o'zini mukammallashtirishga intilishi zarur. Shaxsning o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishdan hosil bo'lgan obraz - **“Men” obrazi** deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini belgilaydi va uning barkamollik mezonlaridan hisoblanadi.

“Men” obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omilidir. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, tarbiyaga shaxsni o'zi o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson, o'zligini qanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u tarbiyalangan bo'ladi.

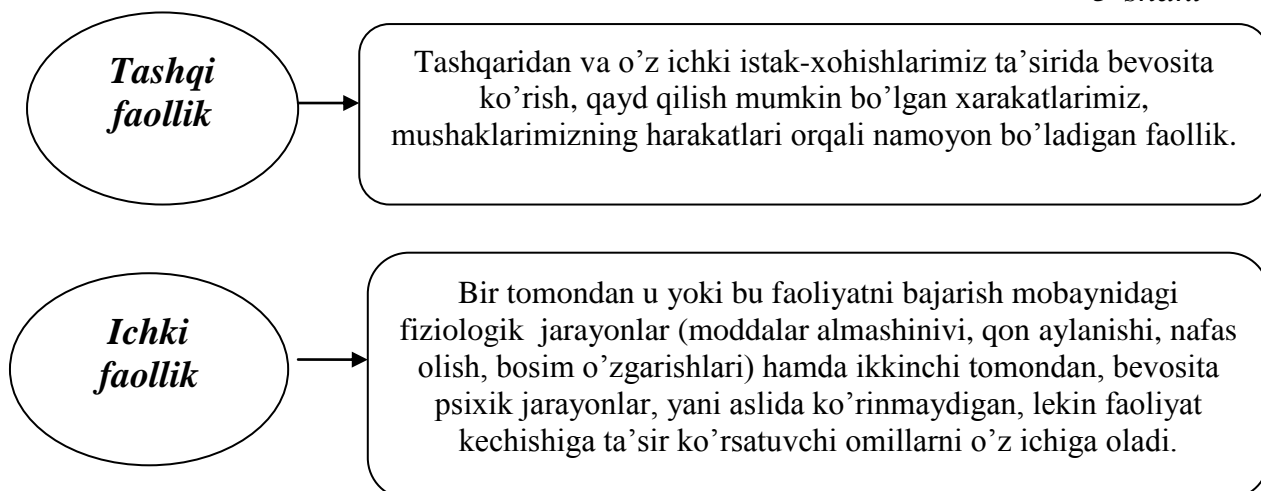
Shaxs faoliyati va ijtimoiy xulq motivlari.

Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o'z-o'zini anglab, har bir harakatini muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos bo'lgan eng muhim va umumiy xususiyat - bu uning *faolligidir*.

Faollik (lotincha “actus” - harakat, “activus” - faol so'zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha xatti-harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir. Bu - oddiy qo'limizga qalam olib, biror chiziqcha tortish bilan bog'liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg'onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavhum fikrlashimizgacha bo'lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va o'z-o'zini anglashi muammolari uning faolligi,

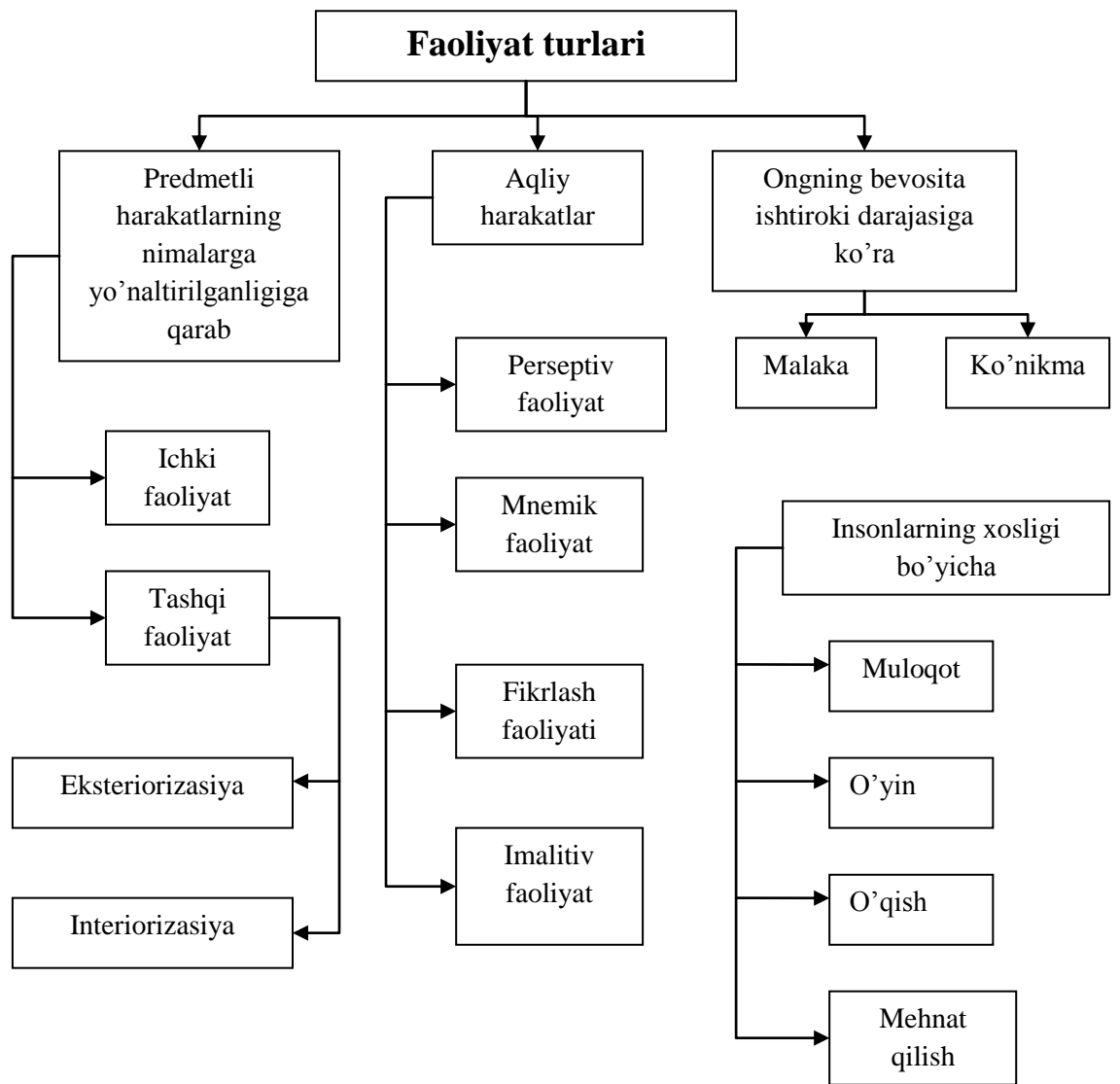
u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashiga aloqador sifatlari orqali bayon etiladi. Inson faolligining asosan ikki turi farqlanadi:

3-shakl

Tashqi va ichki faollikka misol tariqasida hayotdan shunday manzarani tasavvur qilaylik: uzoq ayriliqdan so'ng ona o'z farzandi visoliga etdi. Tashqi faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni quchoqlashi, yuzlarini silashi, ko'zlaridan oqqan sevinch yoshlarida ko'rsak, ichki faollik - o'sha ko'z yoshlarini keltirib chiqargan fiziologik jarayonlar, ichki sog'inchning asl sabablari (ayriliq muddati, nochorlik tufayli ayriliq kabi yashirin motivlar ta'siri), ko'rib idrok qilgandagi o'zaro bir-birlariga intilishni ta'minlovchi ichki, bir qarashda ko'z bilan ilg'ab bo'lmaydigan emotsional holatlarda namoyon bo'ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvohi bo'lsak ham, uni ifodalagan rasmni ko'rsak ham, taxminan qanday jarayonlar kechayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir konkret shaxsga va uning ehtiyojlariga bog'liq bo'lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, shaxsning jamiyat bilan bo'ladigan murakkab va o'zaro munosabatlarining oqibati hisoblanadi.

4-shakl

Inson faolligi “harakat”, “faoliyat”, “xulq” tushunchalari bilan chambarchas bog’liq bo’lib, shaxs va uning ongi masalasiga borib taqaladi. Shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi, o’zligini namoyon qiladi. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bo’lmay, u ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoni **faoliyat** deb yuritiladi. Ya’ni, **faoliyat** - inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan, hamda tashqi olamni va o’z-o’zini o’zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o’ziga xos faollik shaklidir.

Inson faoliyatining tashqi jabhasi uning atrof muhitga ta’sir ko’rsatishga mo’ljallangan sa’y-harakatlari psixik jihatiga bog’liq bo’lib, ularni

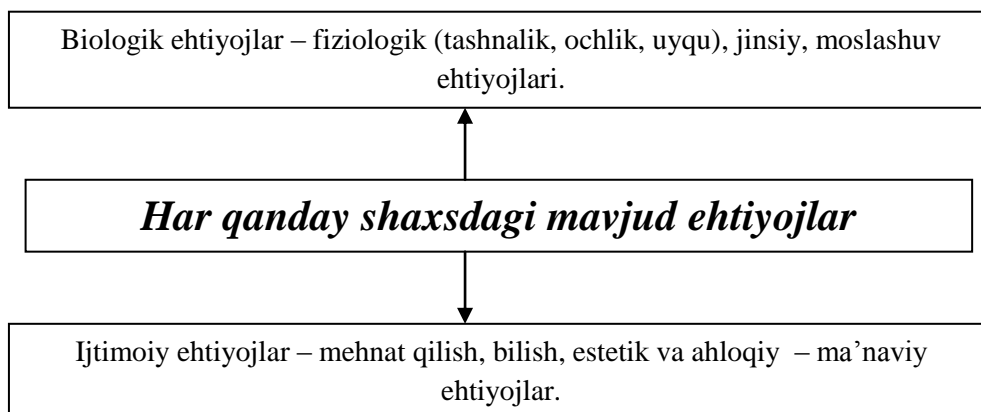
motivlashtiradi, bilishga undaydi va boshqaradi. Shuningdek, tashqi jabha o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

5-shakl

1.	<i>psixik faoliyat buyumlar va jarayonlar xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi</i>
2.	<i>ularning maqsadga muvofiq tarzda qayta o'zgartirilishini amalga oshiradi</i>
3.	<i>psixik andozalar o'xshashligini, natijalar va harakatlarning kutilmalariga muvofiqligini ko'rsatadi</i>
4.	<i>ularni uzluksiz ravishda yo'naltirib va nazorat qilib turadi</i>

Inson faoliyati murakkab va o'ziga xos jarayon bo'lib, shunchaki ehtiyojlarni qondirishdan iborat emas, balki ko'pincha jamiyatning maqsadi va talablari bilan belgilanadi.

Psixologik manbalarga asoslanib fikr yuritganimizda, **ehtiyoj** - jonli mavjudot, hayot kechirishining yaqqol shart-sharoitlariga uning shularga tobe ekanligini ifoda etuvchi va mazkur shart-sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat tariqasida ifodalanadi. Shaxs faolligining manbai uning ehtiyojlaridadir. Mana shu ehtiyoj odamni ma'lum tarzda, ma'lum yo'nalishda harakat qilishga undaydi. Ehtiyoj shaxs aktivligining manbai sifatida namoyon bo'ladigan va uning aniq yashash sharoitiga bog'liqligini ifodalovchi xolatdir. Shaxsning faolligi ehtiyojlarni qondirish jarayonida namoyon bo'ladi. Odamning ehtiyojlari unga tarbiya berish jarayonida, ya'ni inson madaniy dunyosi bilan munosabatga kirishish jarayonida tarkib topadi. Odamning ehtiyojlarini qondirish jarayoni, uning tomonidan ma'lum ijtimoiy taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan faoliyat shakllarini faol maqsadga muvofiq o'zlashtirish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Odamning ehtiyojlari ijtimoiy shaxsiy xarakterga egadir. Ehtiyojlar paydo bo'lishiga va predmetiga ko'ra, ya'ni nimaga qaratilganiga qarab farqlanadi. Ehtiyojlar qondirilishi jarayonida rivojlanib va o'zgarib boradi. Kishining ehtiyojlari ham ijtimoiy, ham shaxsiy xarakterga egadir. Ehtiyojlar kelib chiqishiga va predmetiga ko'ra - tabiiy va madaniy, moddiy va ma'naviy bo'lishi mumkin.

Ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga undovchi va uning yo'nalishini belgilovchi sabablar ***motivlar*** hisoblanadi.

Amerikalik psixolog Abraxam Maslou XX asrning 40-yillarida ehtiyojlar ustunligi nazariyasini yaratdi va kishilar o'z motivlari jarayonida ehtiyoj va qiziqishning 5 turiga tayanadilar dedi.

A. Maslou motivatsiyani ijobiy ifodalab bergan. Maslou o'z nazariyasida quyidagi asosiy ehtiyojlarni ajratib bergan:

- ***tabiiy-fiziologik ehtiyojlar;***
- ***himoyalaniish ehtiyoji: uzoq yashash va muqarrarlik;***
- ***aloqadorlik va sevgi-muhabbatga bo'lgan ehtiyoj (muomalada bo'lishga intilish);***
- ***e'tiborga sozovor bo'lish (hurmat qozonish) ehtiyoji;***
- ***o'z-o'zini faollashtirish ehtiyoji, o'z imkoniyatlarini ko'rsatish yoki namoyon qilish.***

Birinchi o'rindagi ehtiyojlar bu bazis ehtiyojlar, ya'ni yashashni ta'minlash uchun zarur bo'lgan ehtiyojlar. A. Maslouning fikricha, inson, eng avvalo ana shu bazis ehtiyojlarini qondirish uchun ishlaydi. Bazis ehtiyojlari, ya'ni oziq-ovqatga, kiyim-kechakka, uy-joyga, uyquga bo'lgan ehtiyoj qondirilsa, boshqa darajadagi ehtiyojlar ham asta-sekin ahamiyat kasb etib beradi.

Shaxsning istiqbolini anglovchi odamga xos bo'lgan ichki kechinmalarga o'xshamaydigan xolati ***frustratsiya*** deb yuritiladi. Inson maqsadga erishish yo'lida

chindan ham engib bo'lmaydigan, engish mumkin emasdek ko'rinadigan to'sqinliklarga, g'ovlarga ro'para kelganda frustratsiya paydo bo'ladi. U shaxsni nevroitik xolatga olib keladi, unda jaxlini to'kib solish, tajovuzkorlik, qo'rqitish, qo'pollik, dushmanlik xolatlarini keltirib chiqaradi.

Istiqbol va frustratsiyaning inson hayotida o'ynaydigan roli maqsadlarga erishishga qaytarilgan faoliyatning shaxs uchun qanchalik muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik kasb etish ahamiyatini aniqlash zarurligini ko'rsatadi. Buning uchun shaxs o'zining talablari darajasi qilib juda qiyin ham bo'lmagan, juda oson ham bo'lmagan vazifa hamda maqsadlarni belgilaydi, binobarin, shaxs o'ziga ma'lum istiqbolni saqlab qoladi.

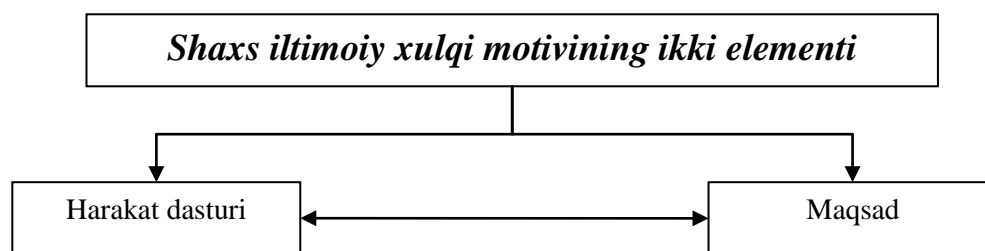
Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada ***motiv va motivatsiya tushunchalari*** ishlatiladi.

S.L.Rubinshteyn motivning psixologik mohiyati to'g'risida quyidagi mulohazalarni bildiradi:

- ***motivatsiya*** - bu psixika orqali hosil bo'ladigan determinatsiyadir;
- ***motiv*** - bu shaxs xulq-atvorining kognitivistik jarayonini bevosita tashqi olam bilan bog'lovchi subyektiv tarzda aks etish demakdir.

Shaxs o'zining motivlari yordamida borliq bilan uzviy aloqada bo'ladi. Insonning xulq-atvori (xulqi)ni harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'luvchi motivlar shaxsning tuzilishida (tarkibida) etakchi o'rin egallaydi. Motivning tuzilish (strukturaviy) tarkibiga shaxsning yo'nalishi, uning xarakteri, emotsional holati (his-tuyg'usi), qobiliyati, ichki kechinmalari, faoliyati va bilish jarayonlari kiradi.

7-shakl

Shuni ham ta’kidlab o’tish kerakki, motivlarning rivojlanishi, motivlashgan yangi ma’lumotlarning paydo bo’lishi, faoliyat muhiti doirasidagi o’zgarishlar tufayli amalga oshiriladi.

“**Motivatsiya**” tushunchasi “motiv” tushunchasidan kengroq ma’no va mazmunga ega. Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o’zini tutishi sabablarini o’rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo’lgan narsa bo’lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

8-shakl

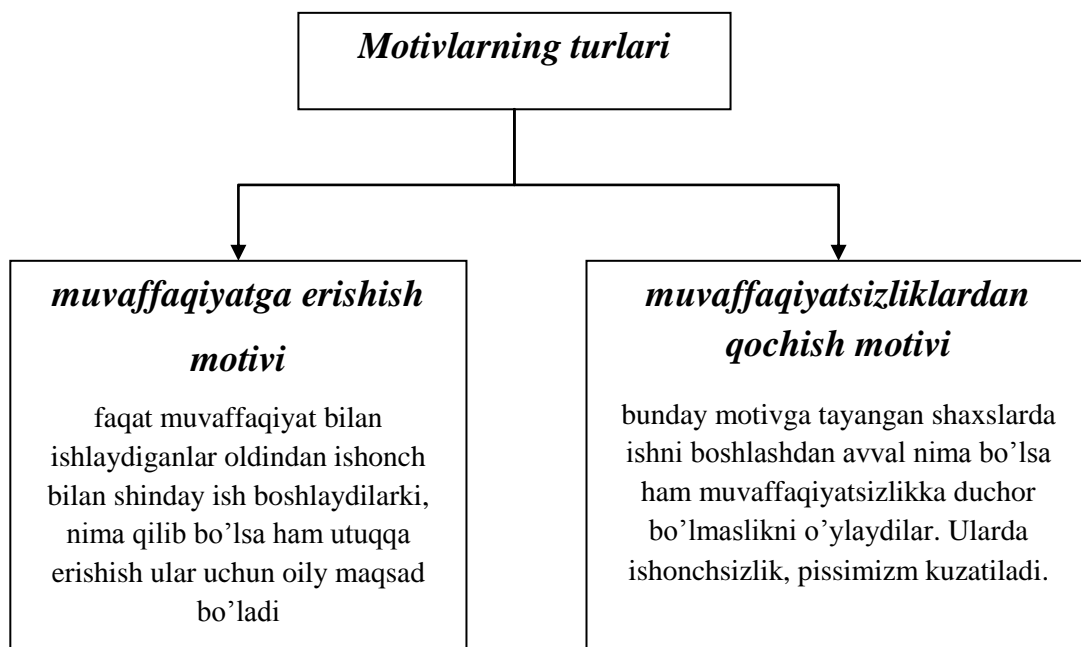
1	ichki sabablar	xatti-harakat egasining subyektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo’ljallar, istaklar, qiziqishlar).
2	tashqi sabablar	faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari - ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo’ladigan tashqi stimullardir.

Shu nuqtai nazardan **motiv** - konkretroq tushuncha bo’lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi.

Motivatsiya - psixologik lug’atda biror ish yoki harakatning yuzaga kelishiga sababchi bo’lgan motivlar, dalillar baholar, vajlar yoki sabablar majmui ma’nosida talqin etiladi. Bu tushuncha bevosita inson omili bilan chambarchas bog’liqdir. Shu nuqtai nazardan, motivlashtirish - bu ruhiy omil bo’lib, shaxs faolligining manbai, sababi, dalili va har xil turli ehtimollaridir. U insonlarni jonli mehnat faoliyatiga rag’batlantiruvchi kuchli vositadir. Boshqacha qilib aytganda motivlashtirish - bu kishilar faoliyatini ruhiy yo’llar bilan maqsadga muvofiq yo’naltirishdir.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. Ya'ni, maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog'liq tarzda xulq motivlari namoyon bo'ladi.

9-shakl

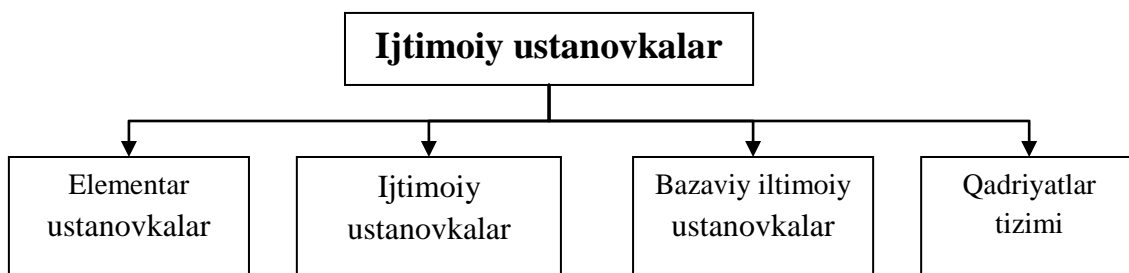

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, odamlarga va o'z-o'ziga munosabatlaridan kelib chiqadi va undagi xarakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo'lishini biror mas'uliyatli ish oldidan o'zimizni tutishimiz va muvaffaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo'ladi.

Psixologiya fanida xulq-atvor va faoliyatga qaratilgan anglanilmagan mayllar orasida muayyan darajada tadqiq etilgani ustanovka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) muammosi hisoblanadi.

Ustanovka - inglizcha "set" so'zidan olingan bo'lib, o'zbek tilida esa ko'rsatma berish, anglanilmagan mayllar, yo'l-yo'riq ko'rsatish ma'nosida qo'llanilib kelinadi. Lekin keyingi atamalar uning haqiqiy mohiyatini, ma'nosini o'zida mukammal aks ettirmaydi, shuning uchun termini hech o'zgarishsiz qoldirsa ham bo'ladi.

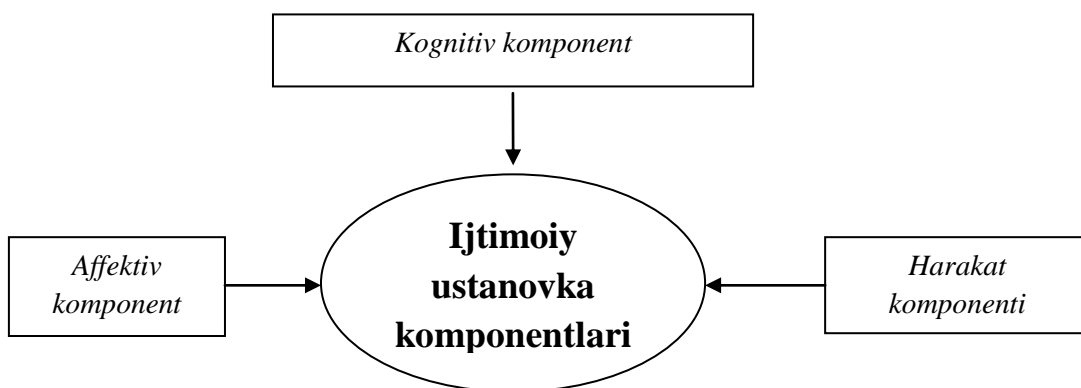
10-shakl

Odatda ustanovka deganda, bilish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan ehtiyojni ma'lum uslubda qondirishga ruhiy jihatdan tayyor turishlik tushuniladi.

Ustanovka shaxsning o'zi anglab etmagan muayyan ruhiy holati yoki maylidir. Bunday holatda shaxs biron bir ehtiyojni qondirish mumkin bo'lgan ma'lum faoliyatga nisbatan ruhan tayyor turadi. Ya'ni, konkret bir vaziyatlarda u yoki bu ehtiyojni qondirishga yo'naltirilgan va qandaydir ma'noda odatiy shakl olgan xolat ustanovka deb ataladi. Ijtimoiy ustanovkalar *uch komponentli tizimni* farqlaydi:

11-shakl

Bu uchala komponentlar o'zaro bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustunroq, sezilarliroq bo'lishi mumkin.

12-shakl

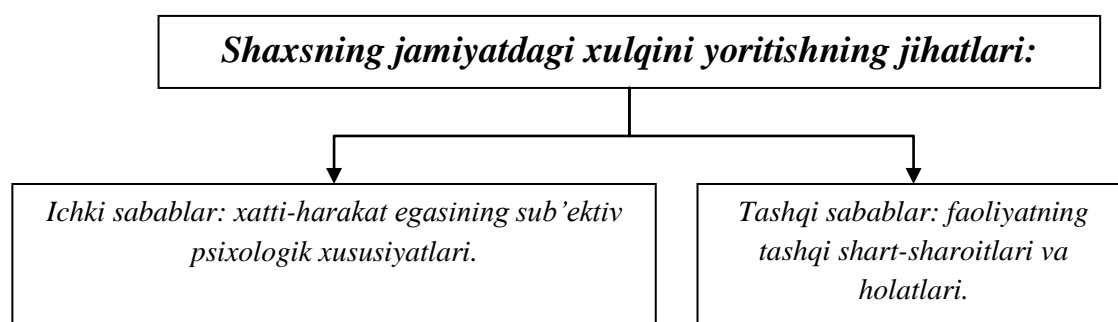
<i>Kognitiv komponent</i>	ustanovka obyektiga aloqador bilimlar, g'oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui
<i>Affektiv komponent</i>	ustanovka obyektiga nisbatan subyekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar)
<i>Harakat komponenti</i>	subyektning obyektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo'lgan harakatlari majmui (xulqda namoyon bo'lish)

Shuni ham ta'kidlash joizki, komponentlararo monandlik bo'lmasligi ham mumkin. Agar inson bir necha marta bila turib, ijtimoiy xulqqa zid harakat qilsa va bu narsa bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga o'rganib qoladi va bu ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy me'yorlar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut bo'lmaligiga yoshlarni o'rgatishimiz lozim. Bu shaxsning ijobiy tajribasi uchun real asos hisoblanib, uning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ustanovkaning yuksakroq bosqichi anglanish ko'rinishga ega bo'ladi. Guruhiy va jamoaviy munosabatlarda uning a'zolarini ishontirish (ularga ta'sir o'tkazish) orqali muayyan yo'nalishga safarbar qilish; fikrlarda umumiylikni vujudga keltirish holatlari bunga yorqin misoldir ishonish va ishontirish odamlarning xarakter xislatiga, xulq-atvoriga bevosita bog'liq. Bu holat psixologiyada eksperimental tarzda tadqiq etilgan.

Ishonuvchanlikni aniqlashda «*konformizm*» (kelishuv, murosa-yu, madora)dan foydalanilgan. Ichki va tashqi kelishuvchanlik (konformizm), ichdan kelishmovchilik (nokonformizm) guruhiy ishonuvchanlik mohiyatini o'rganish uchun obyekt sifatida foydalanilgan. Bir guruh odamlarning ochiq ovoz berish konformizmning namoyon bo'lishidir. Lekin konformizm «soxtalik»ni ham keltirib chiqarishi mumkin, uning aks ettiruvchisi esa *konformist* deb ataladi, ko'pincha ideallardan voz kechish hollari ham uchrab turadi.

13-shakl

Motivlar, ya'ni xatti-harakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va holatlarda motiv aniq, ya'ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaffaqiyatga erishayotganligi yoki mag'lubiyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimizning sabablari bizga ayon bo'lavermaydi.

Shaxsning individual xususiyatlari.

Shaxsning individual xususiyatlariga – temperament, xarakter va qobiliyatni kiritish mumkin.

Temperament. Temperament turlariga psixologik xarakteristika.

Temperament – (lot. «*tem'eramentum*» - aralashma) inson psixikasining individual jihatdan o'ziga xos, shaxs faoliyati va xulqining dinamik, ya'ni o'zgaruvchan va emotsional-hissiy tomonlarini xarakterlovchi xususiyatlar majmuidir.

Shaxsning individual xususiyatlari uning tug'ma, biologik xususiyatlariga bog'liq. Chunki aslida bir tomondan shaxs ijtimoiy mavjudot bo'lsa, ikkinchi tomondan biologik - yaxlitlik, tug'ma sifatlarni o'z ichiga olgan individ hamdir.

Temperament hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarni «yaxshi - yomon», «ahamiyatli - ahamiyatsiz» me'zonlari asosida ajratishga imkon berib, bunda temperament odamning ijtimoiy obyektlarga nisbatan «sezgirligini» tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi.

Temperament xususiyatlari aslida - tug'ma hisoblansada, shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo'lgani uchun ham ma'lum ma'noda dinamik ko'rinishda bo'ladi. Shu bois, har bir temperament xususiyatlarini va uning shaxs tizimiga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak.

Temperament haqida ta'limot ilk bora yunon tabibi Gippokrat (eramizdan avvalgi 460 – 356 yillarda) tomonidan yaratilgan bo'lib, uning ta'limotiga asosan «temperament» tushunchasi paydo bo'lgan va temperament turlarining nomlari shu kunga qadar saqlanib qolgan. Gippokrat fikricha inson organizmida **4 xil suyuqlik**

mavjud: sag`ro (yunon - “chole”), qon (lotin - “sanguis”), qora o`t (yunon - “meliane chole”), shilimshiq (yunon - “hlagma”). Har bir suyuqlik o`z xususiyati va o`rniga ega. Safro xususiyati – quruqlik. Uning o`rni organizmda quruqlikni saqlash. Qonning xususiyati – issiqlik. U organizmni isitadi. Qora o`t xususiyati – namlik. U organizmdagi namlikni saqlashga xizmat qiladi. Shilimshiqning xususiyati – sovuqlik. U organizmni sovutishga xizmat qiladi.

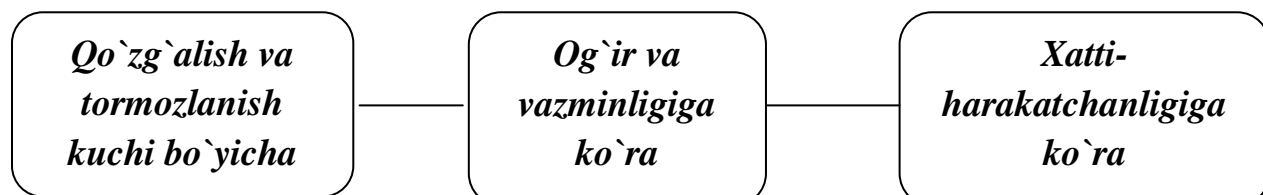
Gippokrat ta`limotiga muvog`iq, insonda to`rt xil suyuqlikdan bittasi ustuvorlik qiladi. Ushbu suyuqliklar munosabati yunon terminalogiyasida “**krasis**” (aralashma, qorishma) deb ataladi, tarjima qilinganda “**temperament**” tushunchasi yo`zaga keladi. Temperamentga taalluqli Abu Ali Ibn Sino qarashlari (980-1037) ham juda qiziqarlidir. U temperamentga tabiiy va psixologik tushuntirish beradi. Ibn Sino ta`limoti Gippokrat ta`limotiga asoslangan bo`lib, uning fikricha temperament bir-biriga qarama-qarshi sifatlar munosabatida yo`zaga keladigan xususiyatdir. Ulardan birining ustuvorligi temperament turini yo`zaga keltirib, bunda organizmdagi 4 ta suyuqlikdan biri ustuvor bo`ladi. Ibn Sinoning fikrlari temperament haqidagi ta`limot tarixida o`ziga xos ahamiyatga ega.

Ilk bora temperament xususiyatlarining psixologik tavsig`i nemis faylasufi I. Kant gumoral nazariya asoschilariga suyangan holda, temperament va xarakter sifatlarini aralashib ketishi fikrini namoyon qildi.

Buyuk g`iziolog, oliy nerv faoliyatining asoschisi I.P.Pavlovning bergan ta`rifi ko`ra: **temperament** – har bir insonning alohida umumiy tavsifi bo`lib, nerv tizimining asosiy tavsifidir va u individning faoliyatigi alohida tus beradi.

Temperament haqidagi ilmiy nazariyaga I.P.Pavlov ta`limoti asos solgan. I.P.Pavlov nerv tizimining tipologik xususiyatlarini – oliy nerv faoliyatini ta`limotida ifodalab bergan. Oliy nerv faoliyatida I.P.Pavlov quyidagi nerv jarayonlarini ajratdi:

14-shakl

Nerv tizimining kuchi fiziologik moddaning ko`pligiga qarab aniqlanib, unga asosan kuchli nerv tizimining turida - moddalar zahirasi ko`pligi, kuchsizda esa - kamligi ko`zatiladi. Nerv tizimining kuchi qo`zg`alish jarayoniga bog`liq bo`lib, u tormozlanishda ifodalanadi.

Yuqorida aytib o`tilgan sifatlarga asoslanib, I.P.Pavlov oliy nerv faoliyatining asosiy turini ajratadi. Ular Gippokrat temperament turlariga mos keladi:

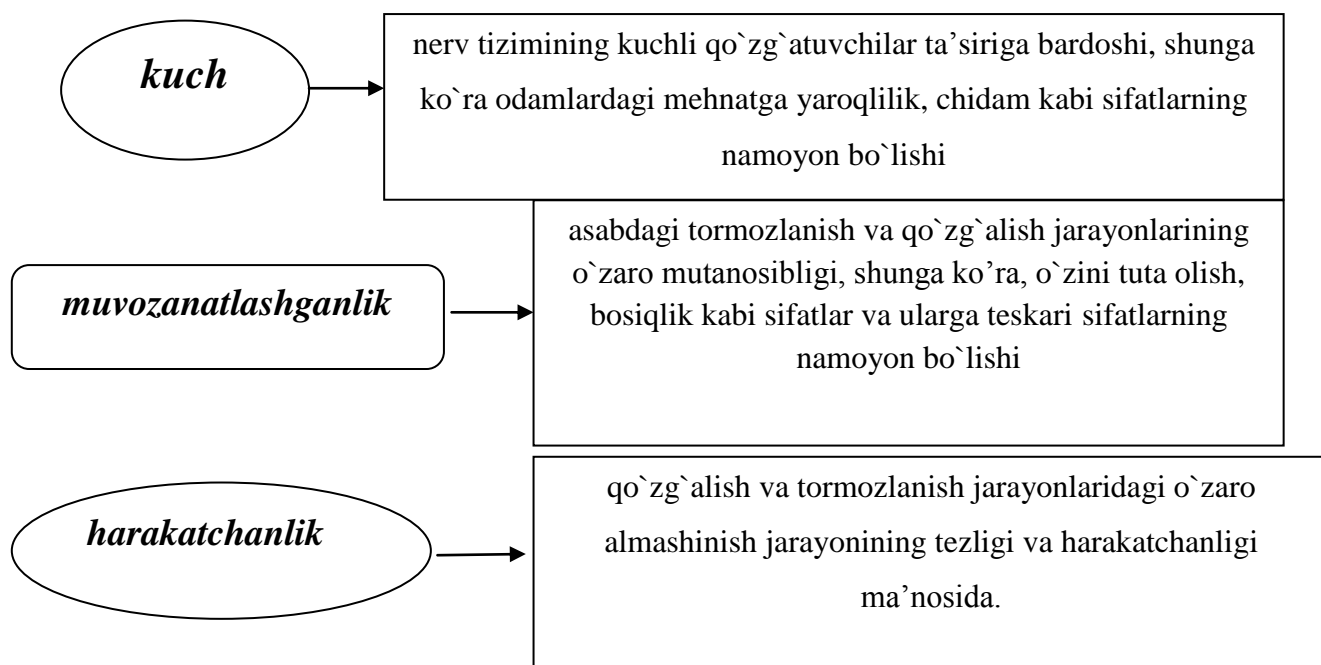
15-shakl

1.	<i>Kuchli, og`ir vazmin emas. (qo`zg`alish tormozlanishdan ustuvor).
Tez qo`zg`aluvchan tur.</i>	<i>Holerik turga xos.</i>
2.	<i>Kuchli, og`ir vazmin, harakatchan tur.
Jonli tur.</i>	<i>Sangvinik turiga xos.</i>
3.	<i>Kuchli, og`ir vazmin, bosiq, sekin harakatlanuvchan.</i>	<i>Flegmatik turiga xos.</i>
4.	<i>Kuchsiz tur.</i>	<i>Melanholik turiga xos.</i>

Shunday qilib, I.P.Pavlov ta`limotiga asosan temperament oliy nerv faoliyatining inson xatti-harakatida namoyon bo`ladigan individual xususiyatidir.

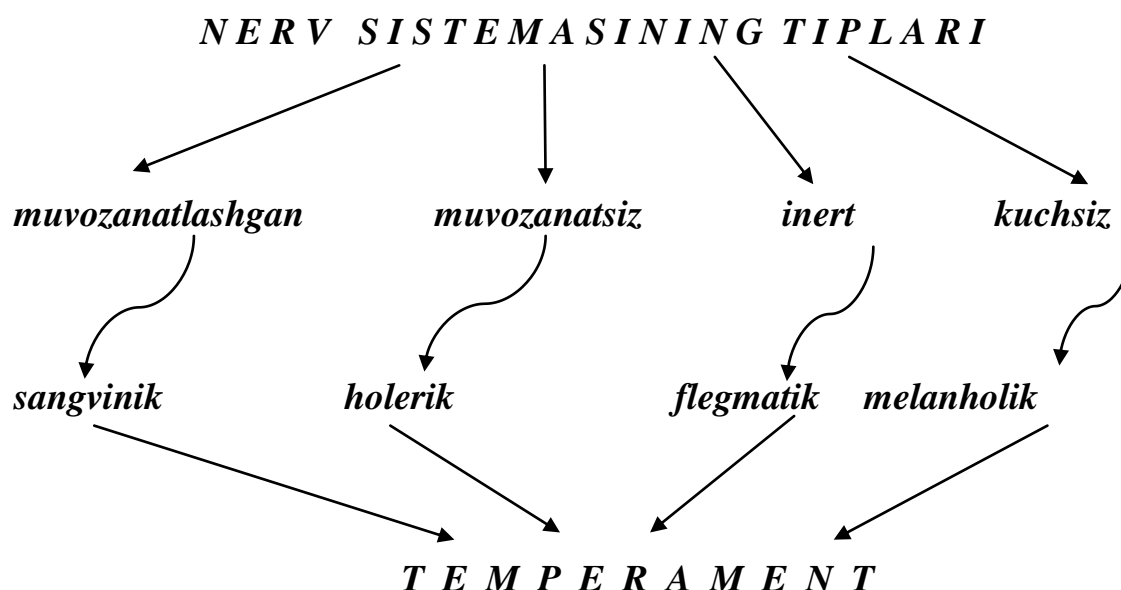
Yuqorida aytib o`tganimizdek akademik S.Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi uch oliy nerv tizimi xossalari ajratgan edi:

16-shakl

Nerv sistemasi bilan temperament tiplari o`rtasidagi o`zaro bog`liqlik asosida temperament tiplari quyidagicha aks ettirilgan:

17-shakl

Shaxs uchun xarakterli bo`lgan ayrim psixologik xususiyatlar asosida kishining temperamenti qandayligi haqidagi tasavvur vujudga keladi. Temperament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi muhim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi haqida mashhur psixolog V.S.Merlin temperamentning psixologik tastig`ini keltirib o`tgan:

- **senzitivlik** – tashqi ta`sirlarga ma`lum miqdordagi psixik javob berish kuchi;
- **reaktivlik** – emotsional reaksiya kuchi, emotsionallik, ta`sirchanlik, taassurotga berilish;
- **faollik** – tashqi olamga ta`sir etish;
- **raktivlik va faollik munosabati**;
- **ta`sirga javob tempi** – psixik jarayonlar va ta`sirlar kechishi tezligi;
- **plastiklik** – egiluvchanlik, beriluvchanlik;
- **rigidlik** – interlik, xulq -atvor ikkiluvchanligi;
- **ekstravertlik** - inson reaksiyasini tashqi ta`sirga bog`liqligi;

- *introvertlik* – inson reaksiyasini ichki obrazlar, fikrlar o`tmish va kelajakka bog`liqligi;
- *emotsional qo`zg`aluvchanlik* – emotsional jarayonlarning kechishi va tashqi ifodalanishi.

Yuqorida keltirilgan sifatlardan kelib chiqqan holda, temperament turlariga psixologik xarakteristika quyidagi jadvalda berilgan:

18-shakl

<i>Asosiy sifatlari</i>	<i>Holerik</i>	<i>Sangvinik</i>	<i>G`legmatik</i>	<i>Melanholik</i>
Senzitivlik	Past	Past	Past	Yuqori
Reaktivlik	Yuqori	Yuqori	Yuqori	Past
Faollik	Yuqori	Yuqori	Yuqori	Past
Reaktivlik va faollik	Reaktiv va faol	Og`ir vazmin	Faol va reaktiv	Past faollik o`rta reaktivlik
Reaksiya turi	Tezlashgan	Tezlashgan	Sekinlashgan	Sekinlashgan
Plastiklik	-	+	-	-
Rigidlik	+	-	+	+
Ekstravertlik	+	+	-	-
Introvertlik	-	-	+	+
Emotsional qo`zg`aluvchanlik	Yuqori	Yuqori	Past	Sekinlashgan

Inson asab tizimi bilan bog`liq individual sifatlarni bilish orqali, bevosita mehnat va o`qish jarayonlarini har bir inson tomonidan, uning manfaatlariga mos tarzda tashkil etish mumkin. Asabga bog`liq bo`lgan tabiiy xususiyatlarni umuman o`zgarmas deb bo`lmaydi, chunki tabiatda o`zgarmaydigan narsaning o`zi yo`q. V.S.Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo`lishini boshqarish masalasida ko`p ishlar qilgan.

Shuni alohida ta`kidlab o`tish kerakki, psixik faoliyatning dinamikasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik holatlarga, his-tuyg`ularga ham bevosita bogliqdir. Psixologik ma`lumotlarda e`tirof etilishicha, irsiyat va turmush sharoitlari ham temperament tiplari o`rtasidagi tafovutlarning sababchisi bo`lishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda temperament tiplarini ko`rib chiqamiz.

Sangvinik - juda faol, qiziquvchan bo`lib, atrog`dagi narsalar, insonlar diqqatini tez jalb etadi. U imo-ishoralarni ko`p ishlatib, uning chehrasiga qarab kayg`iyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo`lishiga qaramay, kuchsiz

ta'sirni seza olmaydi, serg'ayrat, ishchan, toliqmas. Faollik bilan reaktivlik munosabati muvozanatli bo'ladi, intizomli, o'zini tiya biladi va boshqara oladi. Uning xatti-harakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql idroki teran, qiziqishlari, kayg'iyati, intilishlari o'zgaruvchidir. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi, ko'ngli ochiq, dilkash, muloqotga tez kirishadi, uning g'antaziyasi yuksak darajada rivojlangan, tashqi ta'sirlarga xozirjavob. Besabab xoholab kulish mumkin, arzimagan narsaga qattiq jahlini chiqarish ko'zatiladi. Barcha narsa faollik va intilish bilan munosabat bildiradi. Uning yo'zidan kayg'iyatini bilish mumkin. Diqqatini tez to'playdi. His-tuyg'uga beriluvchan. Past ovoz va past yorug'lik qo'zg'atuvchilarni ilg'amaydi. Uzoqvaqt ishlab charchamasligi mumkin, ishiga ishtiyoq bilan kirishadi. Tartib intizomli. Ekstravert. Fikrlar tezligi juda yuqori. Odamlar bilan juda tez kirishadi, yangi odamlar, vaziyat, holatga tez ko'nikadi. Yig'lab turib, kulib yuborish holatlari ko'zatiladi. Tez ishga kirishadi va tez sovishi mumkin. Bir yo'nalishda uzoqishlay olmaydi. Va'da berib ba'zan bajaraolmasligi ham mumkin.

Holerik - sust senzitivlik xususiyatiga ega bo'lib, juda faol va reaktivdir. Ko'pincha reaktivligi faollikdan ustun kelib, u betoqatlik, serzardalik va giperaktivlikni kutilmaganda portlovchi, qiziqqon, betoqatlikni namoyon qiladi. Sangvinikka qaraganda qo'zg'aluvchan, lekin ko'proq rigid, qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-harakatlarda qat'iylik mavjud bo'lsa-da, biroq diqqatni bir joyga to'plashda qiynaladi, nutq sur'ati tez. Egiluvchan emas, kuchli qat'iylik, diqqatning ko'chishida qiyinchiliklar mavjud. Yuqori tezlikda psixik tempga ega. Ekstravert. Tez qo'zg'aluvchan, u mimika jestlardan ig'odalanadi. Qat'iy tez, insonlarga nisbatan intiluvchi.

Flegmatik - senzitivligi sust, his-tuyg'usi kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jaxlini chiqarish, kayg'iyatini bo'zish qiyin bo'lib, ko'ngillsiz hodisa xavf-xatar haqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam harakat, imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmasada, lekin serg'ayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatlidir. Uning nutq va harakat sur'ati sust. Diqqatni to'plashi osoyishta, rigid ko'rinishida bo'lib,

diqqatni ko`chirishi qiyin kechadi. Introvertlashgan, kam gap, ichimdagini top toifasidan bo`lib, yangilikni qabul qilishi murakkab va tashqi taassurotlarga sustlik bilan javob beruvchadir. Kuchsiz mimikaga ega. Harakatlari ig`odasiz. Ishchan. Faollik reaktivlikdan ustuvor. Sabr-bardoshli, o`z-o`zini boshqara oladi. Nutqi sekin, rigid, diqqatni sekin to`playdi. Bir ishdan ikkinchi ishga sekin o`tadi. Yangi ish, vaziyatga sekin ko`nikadi. Ish boshlasa qat'iy va bir yo`nalishda ish qiladi.

Melanholik - senzitivligi yuksak, tortinchoq, g`ayratsiz, arazchan, xafaqon, jimgina yig`laydi, kam kuladi, qat'iyligi va mustaqilligi zaig`, tez toliqadi, ishchan emas. Diqqati barqaror, his-tuyg`usi sust o`zgaruvchan. Rigid va introvert. Yuqori senzitivlik, yuqori tuyg`uga beriluvchanlik. Uyatchan, tez xafa bo`ladi. Mimika va jestlar yaxshi namoyon bo`lmaydi. Sust faollik. O`z-o`ziga ishonch yo`q, arzimagan narsalardan tushkunlikka tushadi. Qat'iy emas, tez charchaydi, ishchan emas, diqqati tez bo`ziladi.

Barcha odamlarni to`rtta tip bo`yicha taqsimlash mumkin emasligi tushunarli. Temperamentlarning turli-tumanligi to`g`risidagi masala fanda hali batafsil hal qilingan emas. Ammo keltirilgan temperament tiplarini asosiy deb hisoblash mumkin.

Xarakter. Xarakter xususiyatlari va tipologiyasi.

Kundalik hayotimizda "xarakter" so`zi ko`p ishlatiladigan so`zlardan. Uni biz doimo birovlarga baho bermoqchi bo`lsak, ishlatamiz. Bu so`zning ma'nosini olimlar "bosilgan tamg`a" deb ham izohlashadi.

Xarakter - ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topib, shaxsning atrofdagi voqelikka va o`z-o`ziga bo`lgan munosabatida ifodalanadigan, muayyan sharoitda tipik xulq-atvor usullarini belgilab beradigan barqaror individual psixik xususiyatlar yig`indisidir (yunonchadan «xislat», «belgi», «tamg`a»). Xarakter hamisha shaxsning o`ziga xos bo`lgan sifatlarini belgilab beradi. Shuning uchun ham xarakter kishining biror hayotiy vaziyat sharoitida o`zini qanday tutishini oldindan ko`rish imkonini beradi.

Xarakter tug`ma bo`lmaydi. Faqat layoqat nishonlari tug`ma bo`lishi mumkin, ular nerv sistemasining xususiyatlariga bog`liq bo`ladi. U kishining hayot

va faoliyat sharoitlariga bog`liq holda tarkib topib, o`zgaruvchan va tarbiyalanuvchandir. Maxsus sharoitda ta`lim-tarbiya ta`sirida salbiy xarakter xususiyatlarini bartaraf qilish, ijobiy xarakter xususiyatlarini shakllantirish mumkin. Munosabatlarning xarakterdagi o`rni xususida V.S.Merlin ularning mazmunida ikki komponentini ajaratadi:

19-shakl

1. ***emotsional - kognitiv*** borliq muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional his qilishi va o`zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi
2. ***motivatsion - irodaviy*** ma`lum harakatlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar

Demak, bizning munosabatlarimiz ma`lum ma`no va mazmun kasb etgan munosabatlar bo`lib, ularning har birida bizning hissiy kechinmalarimiz aks etadi va xarakterimiz namoyon bo`ladi.

Xarakterda o`zlashtirilayotgan hayotiy timsollar shaxsning xulq-atvori va faoliyatida ijtimoiy-psixologik xususiyatlar sifatida tarkib topishni ta`minlovchi psixologik vositalar inson «Men»ining tavsig`lovchi poydevori hisoblanadi.

Xarakter - shaxsning individual xususiyatidir. Xarakterlari mutlaqo bir xil bo`lgan kishilarni topib bo`lmaydi, lekin ayrim kishilarning xarakterlaridagi ko`p narsalar bir guruh kishilar uchun yoki xatto butun jamiyat uchun tipik bo`lishi mumkin. Bir jamoada mehnat qilayotgan kishilar uchun jamoatchilik, o`zaro yordam ko`rsatishga intilish, mehnatni xurmat qilish singari xususiyatlar tipik xususiyatlardir.

Demak, xarakterning psixologik tizimini tahlil qiladigan bo`lsak, uning borliqdagi obyektlar va predmetli faoliyatga nisbatan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham psixologiyada xarakterning quyidagi tizimi e`tirof etiladi:

- ***mehnat faoliyatida namoyon bo`ladigan xarakterologik xususiyatlar*** - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, mas`uliyat, dangasalik, qo`nimsizlik va boshqalar;

- *insonlarga nisbatan boʻlgan munosabatlarda namoyon boʻladigan xarakterologik sifatlar* - odoblilik, mehribonlik, takt, jonsaraklik, muloqotga kirishuvchanlik, altruizm, gʻamhoʻrlik, rahm-shafqat va boshqalar;

- *oʻz-oʻziga munosabatga aloqador xarakterologik sifatlar* - kamtarlik, kamsuqumlilik, magʻrurlik, oʻziga bino qoʻyish, oʻz-oʻzini tanqid qilish, ibo, sharmu-hayo, manmansirash va boshqalar;

- *narsalar va hodisalarga munosabatlarda namoyon boʻladigan xususiyatlar* - tartiblilik, oqillik, saronjom-sarishtalik, qoʻli ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

Xarakter temperamentdan farqli oʻlaroq hayotda, muomala va hamkorlikdagi faoliyat jarayonida vujudga kelishi va shakllanishida farq qiladi. Xarakter xususiyatlarining nimalarda namoyon boʻlishi, ularning belgilari masalasi ham amaliy jihatdan muhimdir. Avvalo xarakter insonning *xatti-harakatlari va amallarida* namoyon boʻladi - odamning ongli va maqsadga qaratilgan harakatlari uning kim ekanligidan darak beradi.

Xarakter tarkib topishi muayyan qonuniyatlar taʼsirida amalga oshib, uning har bir xislati shaxs munosabatlariga bogʻliq boʻladi, ular oʻz navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir xil egizalqarda turlicha ijtimoiy muhitda har xil xarakter xislatlari shaqllanishi tadqiqotlarda isbotlangan. Shu sababdan ijtimoiy toʻzumni tavsigʻlovchi keng ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlarigina emas, balki xarakterning individual xususiyatlari va xislatlari tarkib topishiga ham katta taʼsir oʻtkazadi. Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita bogʻliq tarzda, oilada, bolalar va mehnat jamoalarida xayrihohlik, oʻrtoqlik, oʻzaro yordamlashish, hamkorlik yoki, aksincha, johillik, zolimlik, badjaxllik kabi shaxslararo munosabatlar tarkib topa boshlaydi. Oilaviy muhit, undagi shaxslararo munosabatlar, farzandlarning miqdori, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlarning koʻrinishi, ota-ona munosabatiga asoslangan holda xarakterning oʻziga xos xususiyatlari shakllantirilsa, bolalar bogʻchasiidagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar ham xarakterning maxsus xislatlarini tarkib toptiradi. Mehnat jamoalarida, norasmiy guruhlarda ham xarakter

xususiyatlarida sezilarli o`zgarishlar yo`zaga kelib, ilk yoshlik davrida esa shakllangan xarakter xislatlari nihoyat darajada barqaror bo`lib, ularga ayrim o`zgarishlar kiritish juda qiyin kechadi. Shaxsda mayllarning qondirilishi yoki qondirilmasligi bilan bog`liq holda tarkib topgan munosabatlar o`zining mustahkamligi bilan ajralib turadi. Xarakter xislatlarining chuqurligi, barqarorligi, doimiyligi ko`p jihatdan shaxs munosabatlarining onglilik darajasiga bog`liq. Insonning haqqoniylik, mehnatsevarlik xislatlari tasodig`iy tarkib topmagan bo`lib, uning ongli qarashlariga, ishonch aqidalariga mos tushsa, u holda har qanday qiyin holatlarda ham namoyon bo`ladi.

Xarakter xususiyatlarining variantliligi ularning faqat sifat jihatidan rang-barangligi va o`ziga xosligida emas, balki miqdor jihatidan ig`odalanganligida ham namoyon bo`ladi. Xarakter xususiyatlarining miqdoriy ifodalanishi, ya`ni ayrim belgilarning haddan tashqari kuchli namoyon bo`lishi shaxs xulq-atvori me`yorining eng oxirgi marrasiga borib, patologik belgilar bilan chegaralanish holatida ko`zatiladi. Bu holat psixologiyada ***xarakter aktsentuatsiyasi*** ya`ni, me`yordan ortishi deb ataladi. Bunda shaxsda boshqalarga nisbatan barqarorlik bo`lgani holda bir xil qattiq hayajonlantiruvchi omillarga zaig`lik ortishi ko`zatiladi.

Xarakter aktsentuatsiyasi turlari olimlar tomonidan turli xil ko`rinishda ajratib ko`rsatiladi. Ularning ayrimlari haqida to`xtalib o`tamiz:

Gipertim tip - bu toifadagilar o`ta kirishimli, so`zamol bo`ladilar, imo-ishoralar, mimika va pantomimika orqali o`z his-tuyg`ularini namoyon qiladilar. Ular to`satdan suhbatning dastlabki mavzusidan chetga chiqadilar. Bu toifadagi odamda o`z xizmat va oilaviy majburiyatlariga etarli tarzda jiddiy e`tibor bermasliklari oqibatida atrofidagi odamlar bilan qisqa kelishmovchiliklar yo`zaga keladi. Ularning ijobiy tomonlari ishchanlik, optimistlik, faoliyatlilik, tashabbuskorlik kabi sifatleri orqali namoyon bo`ladi. Ularning salbiy xislatlari - engiltabiat, jizzaki, o`z majburiyatlariga befarq munosabatda bo`lish kabi sifatlardir.

Distim tip - bu toifadagilar kamgap, tortinchoq bo`lishadi. Ularning aksariyati uyda o`tirishni xoxlashadi. Ular sershovqin davralarni yoqtirmaydilar va atrofdagilar bilan kamdan-kam nizoga boradilar. Ularning ijobiy xislatlari: jiddiy, haqiqatgo`y, sofvijdonli. Salbiy tomonlari: sustkash, shaxsiyatparast, fikrlash doirasi tor.

Sikloid tip - bu toig`adagilarning kayfiyati tez-tez davriy o`zgarishi, buning oqibatida ularning atrofidagi odamlar bilan bo`lgan muomalasi ham o`zgarib turishi ko`zatiladi. Ularning kayfiyati chog` bo`lganda yaxshi hamsuhbat, kayfiyati yomon bo`lganda esa tundroq bo`lib qoladilar.

Ta'sirchan tip - bu toifadagilar muomalada tortinchoq, ko`p hollarda tund va injiq bo`lib, yolg`onchilikka, surbetlikka, nizoga moyildirlar. Shuningdek, bunday holatlarda ular doim faol bo`ladilar. Bu toifadagilar xotirjam bo`lganlarida sofdil, hayvonlar va kichkina bolalarni yaxshi ko`radilar, kayfiyatlari yomon bo`lganida esa injiq, jaxldor, o`zlarini idora eta olmaydilar.

To`xtaluvchan tip - bu toifadagilar me`yorida hamsuhbat, pismaniq, aql o`rgatuvchi, kamgapdirlar. Ular nizoli holatlarda faol, tashabbuskor bo`lib, tanlagan faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga intiladilar. Ular o`ziga nisbatan o`ta talabchan bo`lib, ijtimoiy adolatga xayrihoh, shuning bilan birga arazchi, hamda qasoskor bo`ladilar. Ba`zida haddan ziyod o`ziga bino qo`ygan, to`g`riso`z, rashkchi, yaqinlariga va qo`l ostidagi xodimlarga nisbatan o`ta talabchan bo`lib qoladilar.

Sinchkov (pedant) tip - mojarolarga kam aralashib, xizmat doirasida o`zini qattiqqo`ldek tutib, atrofdagilarga ko`p talablar qo`yadi. Shuningdek yetakchilikni bajonidil boshqa odamlarga beradi. Ba`zida oila a`zolariga tartib borasida o`ta talabchan. Uning ijobiy xislatlari: sofdil, tartibli, jiddiy, sadoqatli. Salbiy tomonlari: rasmiyatchi, pismaniq, qiziqqon.

Tashvishli tip - bu toifadagilar past kirishimli, o`ziga nisbatan ishonchsiz bo`ladilar. Ular nizolarga kam aralashadilar va bu holatda qo`llab-quvvatlovchi va tayanch axtaradilar. Ular do`stlikni qadrlaydilar, o`z-o`ziga tanqid ko`zi bilan

qaraydilar, o`ziga topshirilgan vazifalarni so`zsiz bajaradilar, o`zining himoyasizligi oqibatida ko`p hollarda hazil-xuzul uchun nishon bo`ladilar.

Jo`shqin (hayajonli) tip - bu toifadagilar tor doirada saralangan odamlar bilan aloqa qilishni afzal ko`radilar. Ular kam hollarda mojarolarga aralashib, xafachiliklarini ichlarida saqlaydilar. Ijobiy xislatlari: samimiylik, rahmshafqatlilik, o`zgalarning yutug`idan quvonadigan hamda bo`ysunuvchan. Salbiy tomonlari - yig`loqi, o`ta hissiyotli, izzattalab.

Namoyishkorona tip - tez muomalaga kirishuvchanlik, yetakchilikka intiluvchanlik, ko`ngilchanlik, boshqalarga tez ko`nikuvchanlik ***xususiyatilari mazkur tipga*** xosdir. Ularda xokimiyatni egallash hissi ustuvor bo`lib, maqtozni juda yoqtiradilar. Bunday kishilar o`ziga ishonchliligi va o`ziga tortuvchanliklari bilan atrofdagilarning g`ashiga tegib, mojarolarni o`zlari keltirib chiqaradilar va bu holatda faol tarzda o`zlarini himoya qiladilar. Ularning ijobiy tomonlari - sabr-qanoatlilik, artistlik qila oladigan, boshqalarni o`ziga qarata oladigan, to`g`riso`zligidir. Salbiy tomonlari esa - xudbinlik, shaxsiyatparastlik, maqtanchoqlik, dangasalikdir.

Ekzaltirlashgan tip - bu toifadagilar o`ta kirishimli bo`lib, tez-tez baxslashadilar, lekin bahs ochiq mojarolarga etib bormaydi. Nizoli holatlarda ular bir paytning o`zida ham faol, ham sustkashdirlar. Shu bilan birgalikda do`stlari va yaqinlariga bog`langan va ularga juda g`amxo`r. Ularda achinish hissi yuqori, yaxshi didli, hissiyotlari yorqin va samimiy bo`ladi. Salbiy tomonlari - vahimachi, bir onlik kayfiyatlarga yon bosuvchi.

Ekstraversiv tip - o`ta kirishimli bo`lib, bunday odamlarning do`stlari va tanishlari juda ko`p bo`ladi. Bunday odamlar ezmalik darajasigacha ko`p gapiradilar, har qanday ma`lumotni ulardan ochiqchasiga bilib olish mumkin. Bu toifadagilar do`stlar davrasida, ishda, oilada, ko`pincha yetakchilikda boshqalarga yon bosib, boshqalarga bo`ysunishni va chetda turishni afzal ko`radilar. Ular o`zgalarni diqqat bilan eshitishga tayyorlik, so`rashgan narsani bajarish kabi ijobiy xislatlarga egadirlar. Salbiy tomonlari: ta`sirga beriluvchan, engiltabiat, maishatga o`ch, ig`vo va g`iybatlarni tarqatishda ishtirok etadilar.

Introversiv tip - uning boshqalardan farqli tomoni shundaki, ular o`ta iymanuvchan, haqiqiylikdan yiroqlashuvchan, o`z tuyg`ularini oshkor etishni xohlamaslik, faylasuflik qilishga intilishlari bilan xarakterlidir. Bunday odamlar yolg`izlikni yoqtiradilar, atrofdagilar bilan kam nizoga borib, qachonki ularning shaxsiy hayotlariga aralashgandagina atrofdagilar bilan ixtilofga boradilar. Ularda qat`iyatlilik, prinsipiiallik kabi ijobiy fazilatlar bilan bir qatorda qaysarlik, fikrlashning torligi, o`z g`oyalarini o`ta qat`iyatlilik bilan himoya qilish kabi salbiy xislatlar mavjud. Ular har bir narsaga o`z nuqtai nazarlari bilan qaraydilar, boshqalarning fikrlaridan o`z fikrlarini ustun qo`yadilar.

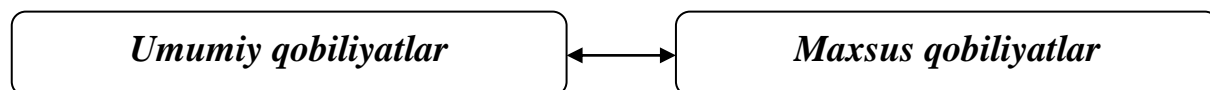
Xarakter - shaxsning bir tomoni, lekin bu shaxs degani emas. Ekstremal vaziyatda yoki shunchaki tanlash vaziyatida qoldirilgan kishi holatlardan ustun bo`lishga, shu jumladan, o`z xarakteridan ham yuqori ko`tarilishga qodirdir. Kishining istalgan, shu jumladan, ichki, psixologik holatlarga qarshilik qilish qobiliyati uning o`zini o`zgartiradigan qudratli kuchi borligini, uni shaxs sifatida rivojlantirish negizini namoyish qiladi. Shuning uchun kishini xatti-harakatlarini tushuntirishga, uning xulq-atvorini oldindan aytib berishga har qancha urinishlar prinsip jihatidan o`zil-kesil bo`lishi mumkin emas, chunki shaxs bunday tushuntirishlarni qadrsizlantirishi, ularga qarshi harakat qilishi va boshqacha bo`lib qolishi mumkin, ya`ni faqat tashqi va ichki holatlarga muvofiqligi foydasigagina emas, balki o`zi ijtimoiy va umuminsoniy jihatdan qo`llanilishi foydasiga tanlash o`tkaziladi. Shaxs bunga qay darajada qodirligiga qarab, unda konkret-xarakterologik emas, balki ijtimoiy va umuminsoniy qadriyatlarini yo`zaga keladi.

Qobiliyatlar va ularning turlari.

Qobiliyatlar - shaxsning ma`lum faoliyatdagi muvaffaqiyatlarni, osonlik bilan biron faoliyatni egallay olishni ta`minlaydigan yakka psixologik xususiyatlaridir.

Qobiliyatlar faqat faoliyatda namoyon bo`ladi. Qobiliyat turlari quyidagilar:

20-shakl

Umumiy qobiliyatlar mavjud bo`lgan kishi faoliyatning turli xillari bilan muvaffaqiyatli shug`ullana oladi. Umumiy qobiliyatga ega bo`lgan o`quvchilar odatda barcha fanlardan yaxshi va qiynalmay qo`yadilar.

Maxsus qobiliyatlar kishiga qandaydir muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug`ullanish imkonini beradi. Insonning qobiliyatlari uning mayllari bilan maxkam bog`liqdir. Shuning uchun biror narsaga qiziqish, unga berilish ko`pincha faoliyatning ana shu turiga bo`lgan qobiliyatlarning mavjudligidan darak beradi.

Layoqat nishonlari va qobiliyat. Ko`pgina olimlari qobiliyatlar tug`ma bo`ladi va avloddan-avlodga o`tib turadi, deb hisoblaydilar. Unchalik qobiliyatli bo`lmagan ko`pchilik kishilar orasida layoqatli kishilar oilalari kam bo`ladi, bu oilalardagi kishilarnig qobiliyatlari avloddan-avlodga o`tib keladi. Lekin qobiliyatlar to`g`risida bunga butunlay qarama-qarshi bo`lgan nuqtai nazar ham mavjud, bu nuqtai nazar tug`ma sifatlarni butunlay inkor qiladi va hamma narsa tarbiyaga, shart-sharoitga bog`liq deb hisoblaydi. Ana shu nuqtai nazarni ham to`g`ri deb hisoblab bo`lmaydi. Qobiliyatlar miya va sezish organlarining tuzilishiga bog`liq, ular har-xil kishilarda tug`ilgan vaqtidayoq turlicha bo`ladi.

Qobiliyatlarni rivojlantirish uchun jiddiy mehnat qilishning ahamiyati katta. Qobiliyat - avvalo sabr-toqatga ko`paytirilgan mehnat, mehnat va yana bir karra mehnatdir. Mehnatga bo`lgan ehtiyojni tarbiyalash uchun ishga qiziqish va unga odatlanish katta ahamiyatga egadir. Layoqat bilan qobiliyatni bir-biridan farqlay olish lozim. Layoqat bu odamni faoliyatga bo`lgan intilish, qobiliyat esa ushbu faoliyatni bajara olish imkonidir.

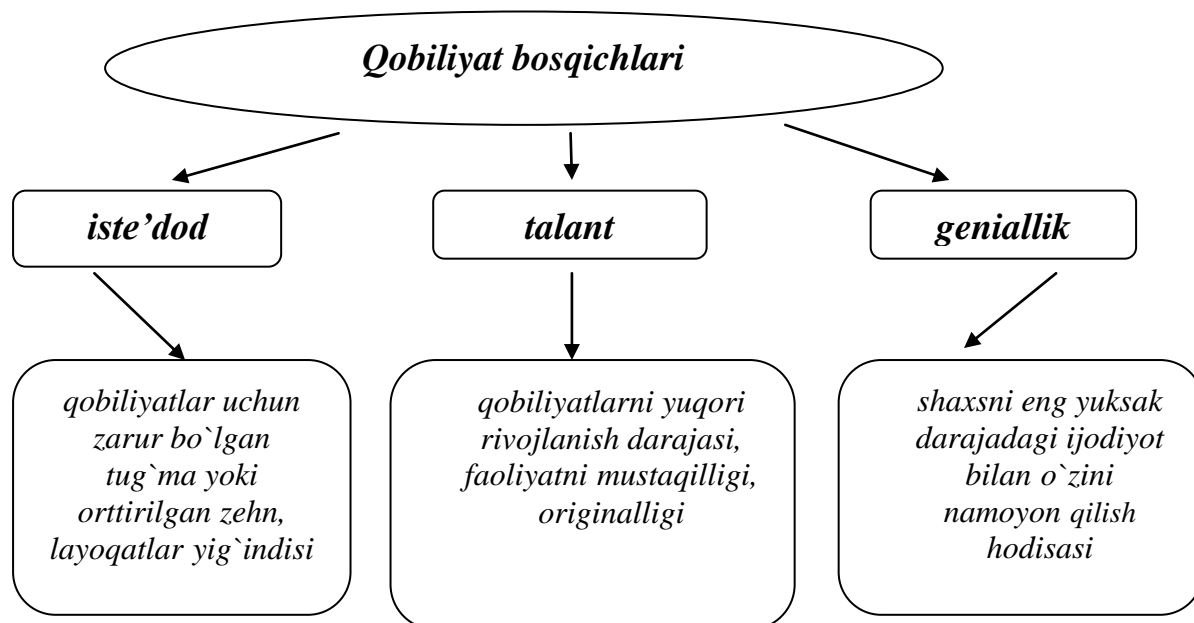
Qobiliyatlar - bu:

- insonni individual xususiyati;
- inson biron faoliyatga bo`lgan yaroqligi;
- ushbu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug`ullanishidir.

Bundan tashqari qobiliyatlar bilim va malaka egallash dinamikasini aniqlaydi. Qobiliyatlarni sifat faoliyatda o`z imkoniyatlaridan to`laroq foydalana olishni ko`proq yutuqlar erishishni ko`rsatib beradi. Qobiliyatlar strukturasi yetakchi, tayanch xususiyatlar strukturasi yetakchi, tayanch xususiyatlar farqlanadi.

Biror faoliyatning ayniqsa muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarilishini taqozo qiladigan qobiliyatlar birikmasi - **talant** deb ataladi. Ijodiy faoliyatga qobiliyatli bo`lgan kishilarni talantli kishilar jumlasiga kiritish mumkin. Talantlilikni yuqori bosqichi **geniallik** deb ataladi. Ijtimoiy hayotda, fan, adabiyot, san'at va shu kabi sohalarda prinsipial ravishda yangi bo`lgan biror narsa yaratgan kishilar geniylar deb hisoblanadilar.

21-shakl

Tabiiy anatomik-fiziologik layoqat nishonalari qobiliyatlarning fiziologik asosini tashkil qiladi. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarning majmui - **iste'dod** deyiladi.

Qiziqishlar qobiliyatlarni rivojlanishda muhim rol o`ynaydi. Faoliyatga bo`lgan qiziqishni motivatsiya orqali qo`llab-quvvatlash faoliyat maqsadini odam uchun aktual ehtiyojga aylantiradi.

Qobiliyatlarni tarkib topishi va rivojlanishi – bu ko`nikmalarni natijasi bo`lib, ular qancha mustahkamlansa rivojlanish shuncha tez boradi.

Malakalar, ko`nikma va bilimlarga nisbatan kishining qobiliyatlari qandaydir imkoniyat sifatida namoyon bo`ladi. Bu bilim va ko`nikmalar egallanadimi yoki egallanmaydimi, imkoniyat haqiqatga aylanadimi yoki yo`qmi, bo`larning hammasi ko`plab sharoitlarga borliq bo`ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar.

Shaxs, shaxs xususiyatlari, individ, individuallik, frustratsiya, ustanovka, ijtimoiylashuv, "Men" obrazi, shaxs faolligi, faoliyat, ehtiyojlar irearxiyasi, motiv, motivatsiya.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar.

1. Individ, shaxs, individuallik tushunchalarining mazmunini bayon eting.
2. Shaxsni o'rganish tarixida qanday asosiy bosqichlar mavjud? Sanab o'ting.
3. Shaxs taraqqiyotining davrlarga bo'linishi haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
4. E. Erikson konsepsiyasiga ko'ra shaxs shakllanishi qanday bosqichlarni o'z ichiga oladi?
5. Shaxsning faolligi deganda nimani tushunasiz?
6. Frustratsiya tushunchasiga ta'rif bering.
7. Shaxs yo'naltirilganligi tushunchasini bayon eting.
8. Shaxsning ijtimoiylashuvi deganda nimani tushunasiz
9. Shaxs va uning faolligini belgilovchi omillar nimalardan iborat?
10. Faollik tushunchasini ta'riflab bering.
11. Faoliyatning qanday turlari mavjud? Ularni izohlang.
12. Faoliyatning psixologik xususiyatlari haqida gapirib bering.
13. Ehtiyojlar haqida ma'lumot bering.
14. Ijtimoiy hulq motivlari va shaxs motivatsiyasi.
15. Motiv va motivatsiya nima?

Psixogeometrik test:

«Kimsiz: kvadrat, aylana, to'rtburchak, uchburchak, zig-zag?»

Ushbu test shaxsga aloqador bir qancha muhim xarakterologik sifatlarni aniqlashga imkon beradi. Tavsiya etilgan geometrik figuralardan qaysi biri sizga yaqinligini belgilang va unga «1» raqamini qo'ying. Qolganlarini ham yoqishiga qarab, 5 gacha baholab chiqing.

Endi sizga xos bo`lgan psixologik xususiyatlar va fazilatlarni bilib oling.

Kvadrat. Hayotiy qadriyatlari: tartib, ish, an'analar, reputatsiya.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiyarlari - tartiblilik, intizom, o`z vaqtida ishlarni bajaradigan, ozoda-pokiza, qonunga bo`ysunuvchi, mehnatsevar, chidamli, tirishqoq, qat'iyatli, qarorlari qat'iy, so`zining ustida turadigan, halol, oqil, aql bilan ish ko`radigan, bosiq, tejamkor, pishiq.

Salbiylari – ko`nligiga har xil fikrlar keladigan, bir yoqlama, pedant, o`ta talabchan, mayda-chuydaga ham e`tibor beradigan, jiddiy, chidamli, qaysar, konservativ, yangilikdan cho`chiydigan, fantaziyasi kambag`al, pismiqlik, pishiq.

Uchburchak. Asosiy qadriyatlari: hokimiyat, liderlik, amal, mavqe, g`alaba, manfaat.

Asosiy psixologik sifatlari: Ijobiyarlari - yaxshi lider, o`ziga mas'uliyatlarni oladigan, har narsada asosiy mohiyatni ko`ruvchi, kuchini safarbar qila oladigan, g`alabaga erisha oladigan, o`ziga ishonchli, qat'iyatli, tavakkalchi, g`ayratli, to`g`riso`z, hissiyotlari boy, aqlli.

Salbiylari - egotsentrik, egoist, nazorat qilishni yaxshi ko`radigan, o`zgacha fikrlarga toqatsiz, ishga o`ta beriluvchan, har narsadan manfaat qidiradigan, qaysar, impulsiv, beshafqat, toqatsiz, qo`pol, rahmsiz, achchig`i tez, zaharxanda.

Aylana. Asosiy qadriyatlari: insonlarga xizmat qilish, oila baxti va manfaati, bolalar, muloqot.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiyarlari - muloqotga ehtiyoj, kirishuvchanlik, hammabop, mehribon, g`amxo`r, sadoqatli, kuchli ijtimoiy intuitsiyaga ega, empatiya hissi kuchli, bag`ri keng, qo`li ochiq, hissiyotlarga beriluvchan, bosiq, yuvosh, kechirimli, janjaldan yiroq yuruvchi.

Salbiylari: o`zgarlar fikriga tobelik, betartib, o`ta yumshoq, talabchan emas, qat'iyatsiz, narsalarni ayamaydigan, laqma, sentimental, ko`ngli bo`sh.

To`rtburchak. Asosiy qadriyatlari: o`zgarish, dinamika, azart.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiyarlari - intiluvchan, yangilikni qidiradigan, qiziquvchan, yaxshi ta'lim oladigan, ziyrak, sezgir, ishonuvchan, empatiya xos, samimiy, dadil, yaxshi o`yinchi.

Salbiylari: qat'iyatsiz, qarorlari mavhum, ish va so'z birligi yo`q, yengiltak, ishonuvchan, emotsional beqaror, sodda, o`ziga bahosi past, lanj, unutuluvchan, kechirimli.

Zig-zag. Asosiy qadriyatlar: erkinlik, ijod, o`zgarish.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiylari - yangilik, ijodga intilish, bilishga chanqoqlik, G`alayonchi, hayolparast, optimist, kelajakka intilgan, ruhi tetik, ekspressiv, tashabbuskor, aqlli.

Salbiylari: tartibsizlik, qo`nimsizlik, o`zgaruvchanlik, individualizm, ishonchsiz, qonunlarni buzuvchi, realistik qarashning yo`qligi, subutsiz, impulsiv, o`zini namoyishkorona ko`rsatadigan, zahar, kesatib gapiradigan.

Yuqoridagi test o`z-o`zini tahlil qilish malakalarini mustahkamlaydi va o`z-o`zini tarbiyalashga yordam beradi.

R.Meyli testi yordamida ko`rish va eshitish xotirasini o`rganish testi.

R.Meyli testi 1961 yilda ishlab chiqarilgan bo`lib, bolalar va kattalarning ko`rish va eshitish xotirasini o`rganishda qo`llaniladi.

Tadqiqot ikki bosqichdan iborat. Birinchi bosqichda rasmda tasvirlangan predmetlarni xotirada olib qolish jarayoni o`rganiladi. Ikkinchi bosqichda tadqiqotchi o`qib bergan so`zlarni, predmetlarini eshitib esda olib qolish qobiliyati o`rganaladi. Bu tadqiqotlar bir kunda o`tkazilmaydi.

Tadqiqot bosqichlari:

<i>Rasmlarning 1 seriyasi</i>	<i>Rasmlarning 2-seriyasi</i>	<i>So`zlarning 1 qatori</i>	<i>So`zlarning 2 qatori</i>
no`xat	chig`anoq	karton	jadval
Eshak	Krovat	vagon	xafta
Kalit	Truba	dexqon	so`m
Arava	Nok	pianino	karg`a
qung`iroqcha	Supurgi	botinka	dom na pech

Hammasi bo`lib 6 ta so`zlar to`plami mavjud.

Tajriba o`tkazish uchun turli predmetlar tasvirlangan 60 ta rasm ikki seriyada va 60 ta so`zlar tuplami – 2 qatorda kerak bo`ladi.

Ko'rish xotirasi o'rganilayotganda quyidagi qo'llanma beriladi: "Hozir men sizga turli predmetlar tasvirlangan rasmlarni ko'rsataman, siz ularning nomini istalgan tartibda aytasizlar"... Rasmlarning xar biri 2 soniya ko'rsatiladi, 10 soniya tanaffusdan keyin sinaluvchi predmetlarni ham, rasmda yo'q bo'lgan, qo'shib qo'yilgan predmetlarning nomini yozib boradi. Rasmlarning 2-seriyasi boshqa kuni, so'zlar qatori bo'yicha tajribalar ham boshqa kunlar o'tkaziladi. Sinaluvchiga quyidagi qo'llanma beriladi: "Men hozir sizga so'zlar qatorini o'qib beraman, siz bo'lsa eshitib bo'lganingizdan so'ng, ularni istalgan tartibda menga aytib berasiz"...

Tadqiqotchi tadqiqot qatoriga sinaluvchi aytgan barcha so'zlarni takrorlanganlarini ham, yo'q so'zlarini qo'shib qo'yganlarni ham yozib boradi.

D.Vekslarning "Ko'rib esda olib qolingani qayta tiklash" metodikasi.

Ko'rish xotirasi xususiyatlarini D.Veksler (1945) taklif etilgan metodika yordamida o'rganish mumkin. Bu metodika xotira shkalasini o'rganish subtestlaridan biridir. Sinaluvchiga turli geometrik shakllar tasvirlangan rasmlarga qarash taklif etiladi. Xar bir rasm sinaluvchiga 10 soniya ko'rsatiladi. Keyin sinaluvchi toza oq qog'ozga ko'rgan narsasini qayta esga tushirib, chizishi kerak. Tajriba natijalarini miqdoriy taxlil qilish mumkin.

A shakl:

- 1) ikki kesishgan chiziq va ikki bayroq -1 ball;
- 2) tugri joydlatirilgan bayrok-1 ball.

Chiziqlar kesishda to'g'ri burchak - 16 ball. Eng yuqori - 3 ball.

B shakl:

- 1) katta kvadrat ikkita diametri bilan -1 ball;
- 2) katta kvadratda 4ta, kichik kvadratda 4ta kichik kvadrat -1 ball;
- 3) ichki diametr barcha kvadrat ichki kvadratchalar bilan 1 – ball;
- 4) kvadratchalardagi 4ta nuqtalar - 1ball;
- 5) anik taqsimlanganlik - 1ball.

Sinaluvchi olish mumkin bo'lgan eng yuqori baxo 5 - ball va o'ng yoki chap tomonlari esga tushirilganda eng yuqori baxo - 3 ballga teng hisoblanadi.

G shakl:

1. katta to'g'ri burchak ichida kichik to'g'ri burchak - 1ball;
2. ichki to'g'ri burchakning hamma uchlari tashqi to'g'riburchak uchlari bilan birlashtirilgan - 1ball;
3. kichik to'g'ri burchak katta to'g'ri burchakda aniq joylashtirilgan -1ball;

Eng yukori baxo - 3 ball. Eng yukori natija - 14 ball.

Bu metodika natijasida ishtirokchilarda nafaqat geometrik shakllarni xotirada olib qolishi va uni esga tushirish qobiliyatlari emas, balki xotira bo'yicha rasm chizish malakalarining shakllanganligi, sensamator faoliyat xolati haqida ham bilishga imkon beradi.

L.V.Zankovning “Piktogramma” metodi.

Bevosita esda olib qolish xususiyatlarini piktogramma, ya'ni rasmlari assotsiatsiyalar metodi orqali ham o'rganish mumkin. Piktogramma eksperimental-psixologik tadqiqot usuli sifatida birinchi marta L.V.Zankov(1935) tomonidan qo'llanilgan. Sinaluvchi aniq so'zni rasmdagi tasvir orqali eslab qolishi kerak. Sinaluvchi so'z va tasvir o'rtasidagi aloqani o'ylab topishi kerak, bu esa keyinchalik so'zni qayta esga tushirishga yordam beradi.

Rasm va so'z o'rtasidagi assotsiativ aloqani shakllantirish jarayonida inson shunday mazmunli aloqalarni tanlaydiki, uning fikricha, bu rasmlar so'zni eslab qolish uchun yaroqli bo'ladi. (A.R.Luriya 1967). Shuning uchun ham bu metodika orqali tadqiqot o'tkazish faqatgina assotsiativ, bevosita xotira xususiyatlargina emas, fikrlash faoliyati xarakteri, tushunchali tafakkurning rivojlanishi darajasi haqida ham bilish imkonini beradi. (S.V.Longinova, S.Ya.Rubeynshteyn, 1972. B.G.Xersonskiy, 1988).

Metodikaning mazmuni shundan iboratki, sinaluvchi aniq bir so'zni, tushunchani eslab qolib, o'zi mustaqil rasm sxema chizadi. Bu chizilgan rasm yoki sxema keyinchalik so'zni-tushunchani esga tushirishga yordam berishi kerak. Alohida xarf tavsiya etilmaydi. Tajriba o'tkazish uchun oldindan tayyorlangan

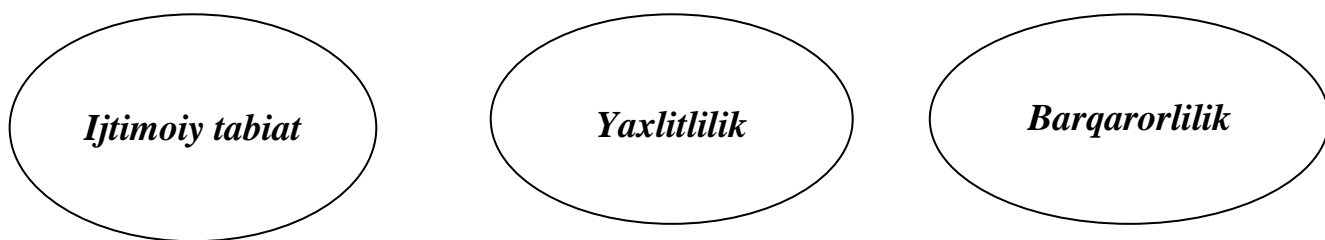
qog'oz varag'i va qalam kerak bo'ladi. Keyinchalik sinaluvchini quyidagi so'zlarni eshitish va esda olib qolishga va topshiriqlarni bajarishga taklif qilinadi. "Men sizga so'zlarni aytaman, siz bo'lsangiz ularni yaxshiroq eslab qolish uchun kichikroq rasm chizib oling. Rasm chizish tezligi va rasmning sifati sizni xavotirlantirmasin. Asosiysi, siz keyin rasmga qarab turib, eslab qolishi uchun so'zlar berilganligini aytsangiz bo'ldi". Bir qator so'zlar yoki so'z birikmalari sinaluvchiga aytib o'tiladi va chiqqan natija taxlil qilinadi.

SHAXS XARAKTERISTIKASI

- 1. Inson dunyoqarashining mazmuni, uning psixologik mohiyati*
- 2. Dunyoqarash va e'tiqodning yaxlitlik darajasi, ularda jamiyatning turli qatlamlarining bir-biriga zid manfaatlarini aks ettiruvchi qarama-qarshilikning mavjudligi yoki mavjud emasligi*
- 3. Inson tomonidan jamiyatdagi o'z o'rnini anglanganligi darajasi*
- 4. Ehtiyoj va qiziqishlarning mazmuni va xarakteri*
- 5. Qiziqishlarning barqarorligi yoki engil ko'chishi*
- 6. Qiziqishlarning torligi yoki ko'pqirraliligi*
- 7. Turli xil shaxsiy sifatlarni nisbati va namoyon bilishining o'ziga xosligi*

SHAXSNING O'ZIGA XOSLIGI

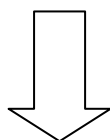
Shaxs rivojlanishini o'ziga xosligining shartlari

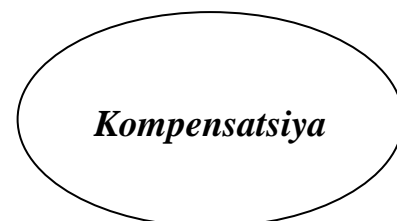
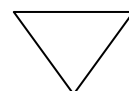
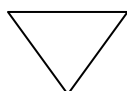
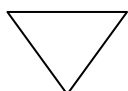
TASHQI SHARTLANGAN XARAKTERISTIKALAR

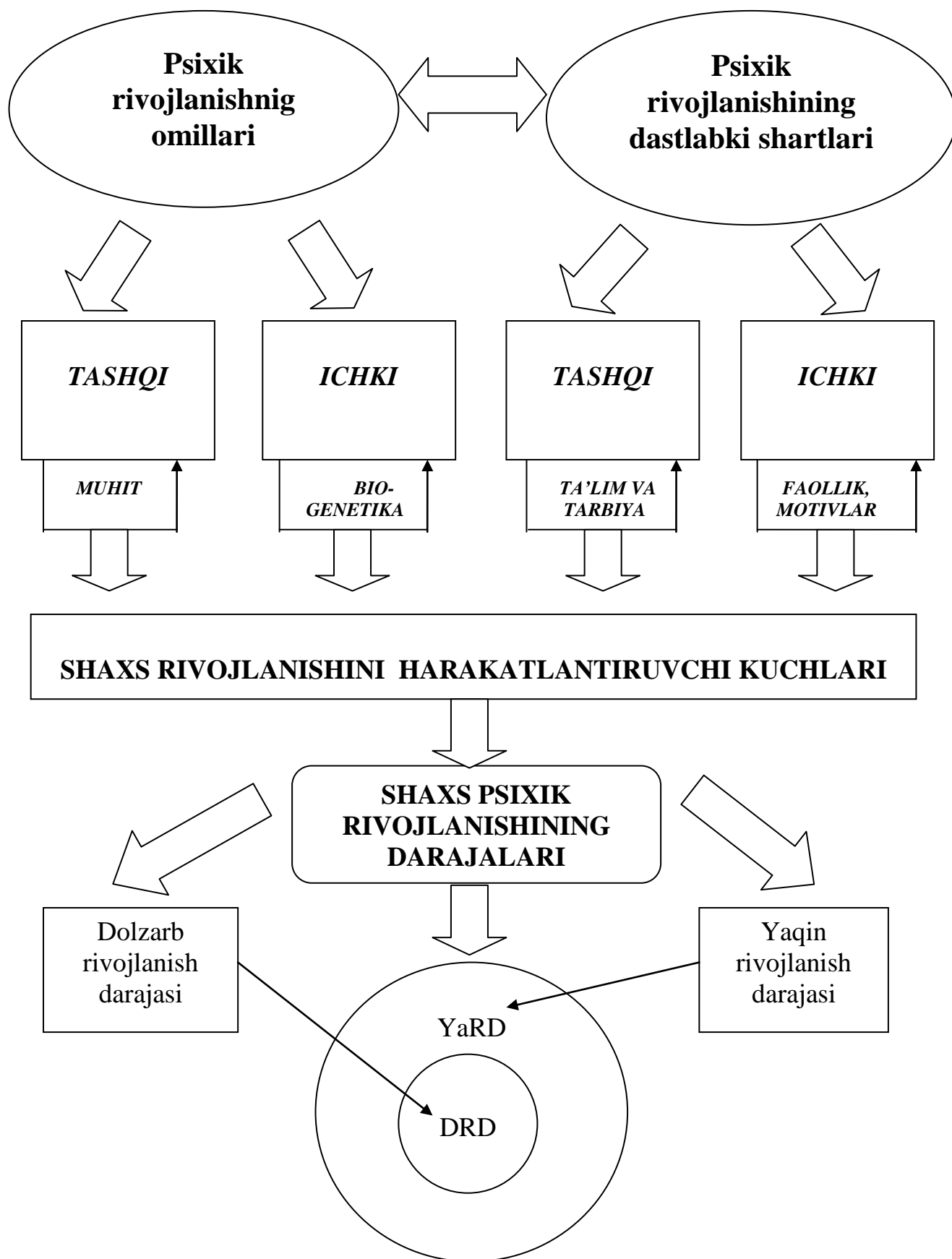
**SHAXS
RIVOJLANISHINING
O'ZIGA XOSLIGINI
SHARTLOVCHI
OMILLARI**

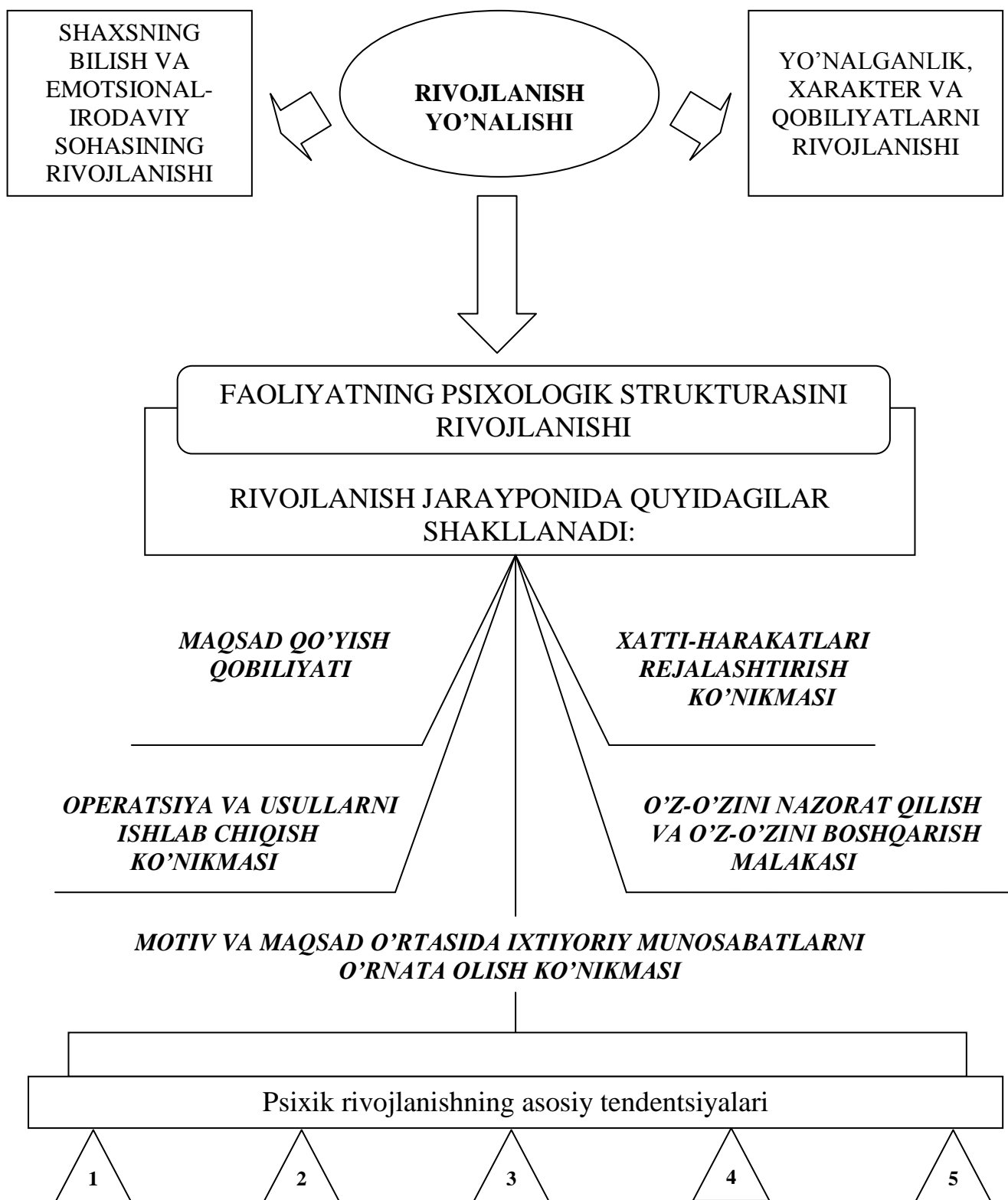
ICHKI SHARTLANGAN XARAKTERISTIKALAR

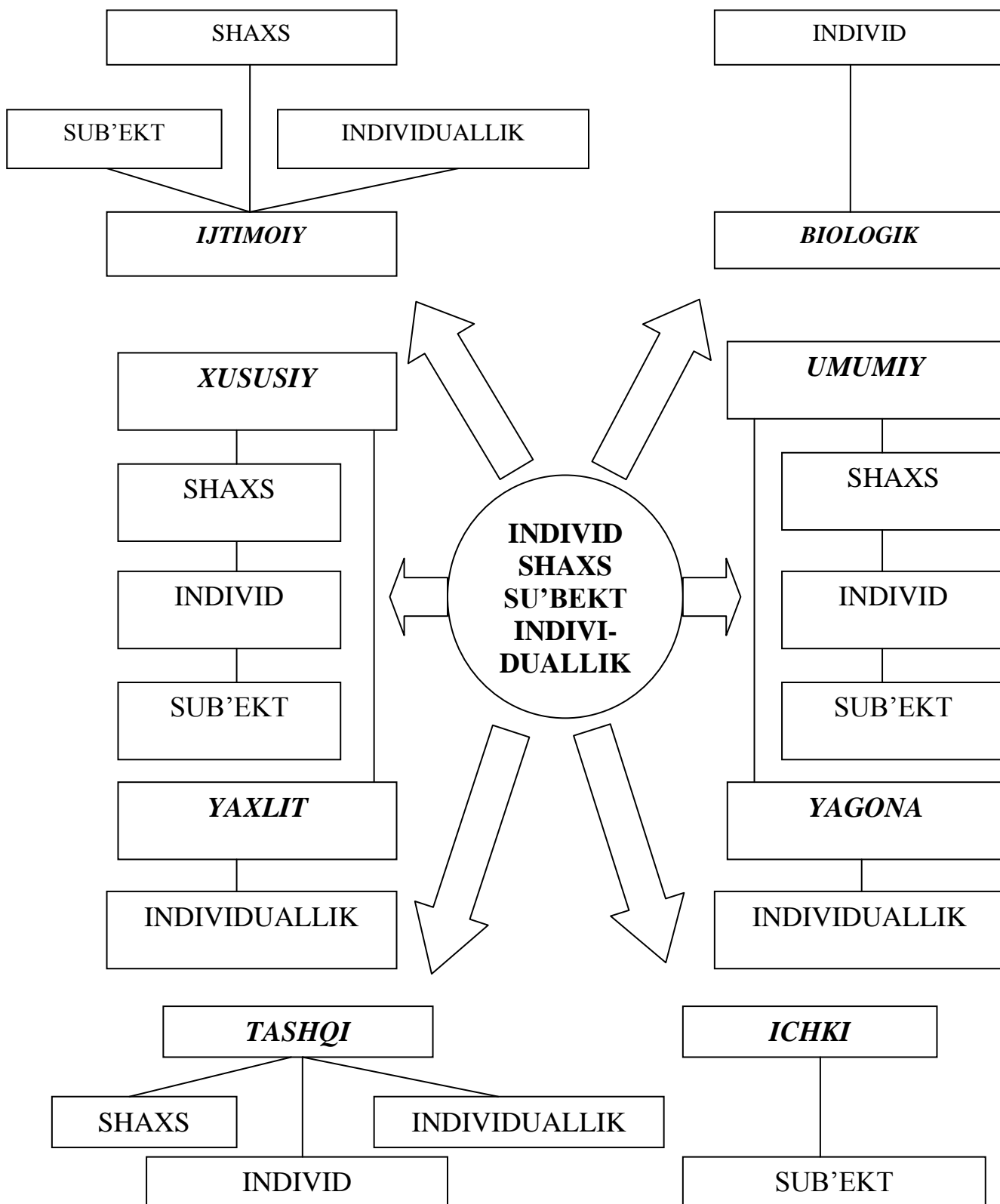
Shaxs psixik rivojlanishini harakatlantiruvchi kuchlar

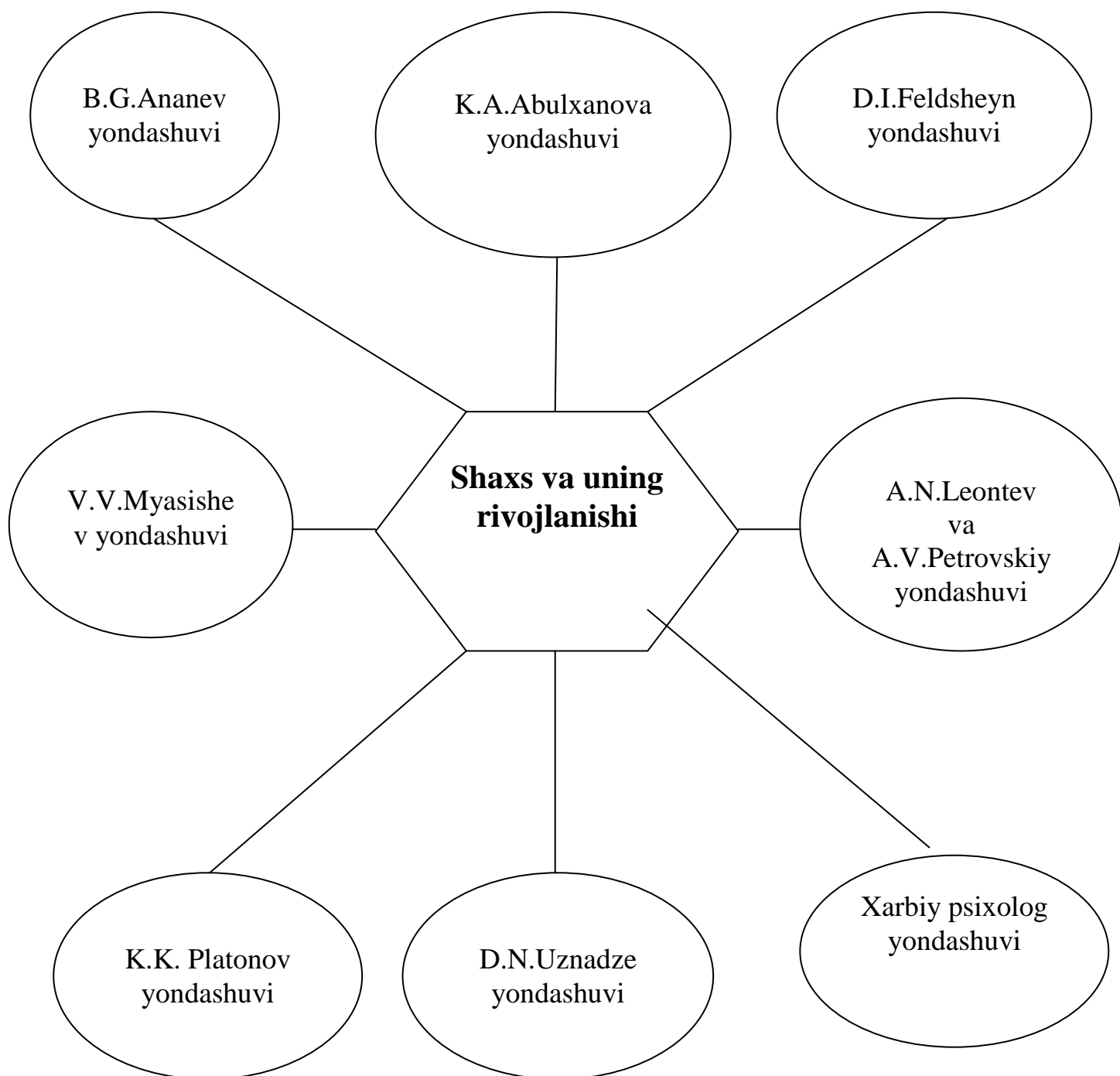
Shaxs psixik rivojlanishining asosiy yo'nalishlari va tendentsiyalari

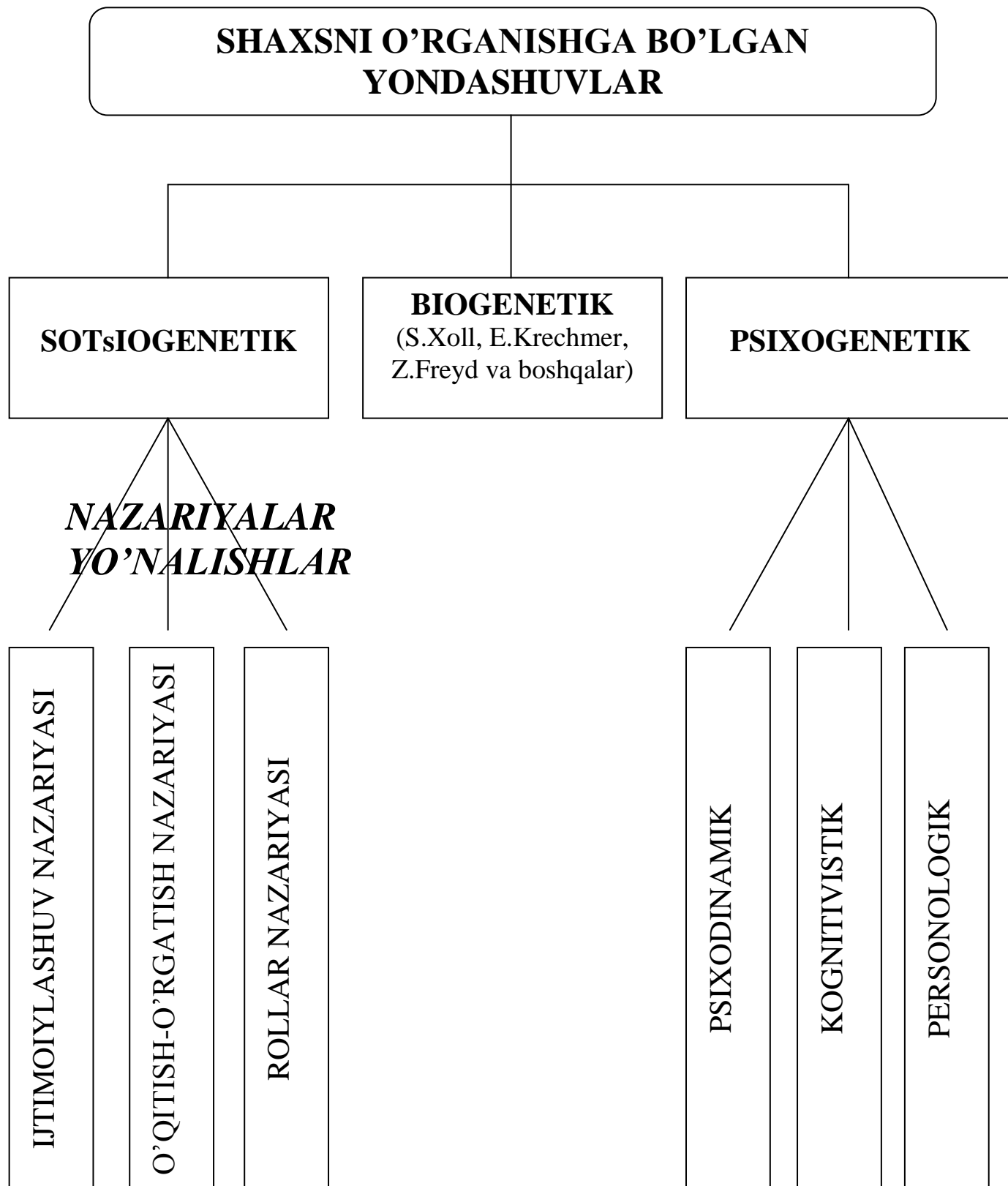
Tayanch tushunchalar klassifikatsiyasi: individ, shaxs, sub'ekt, individuallik

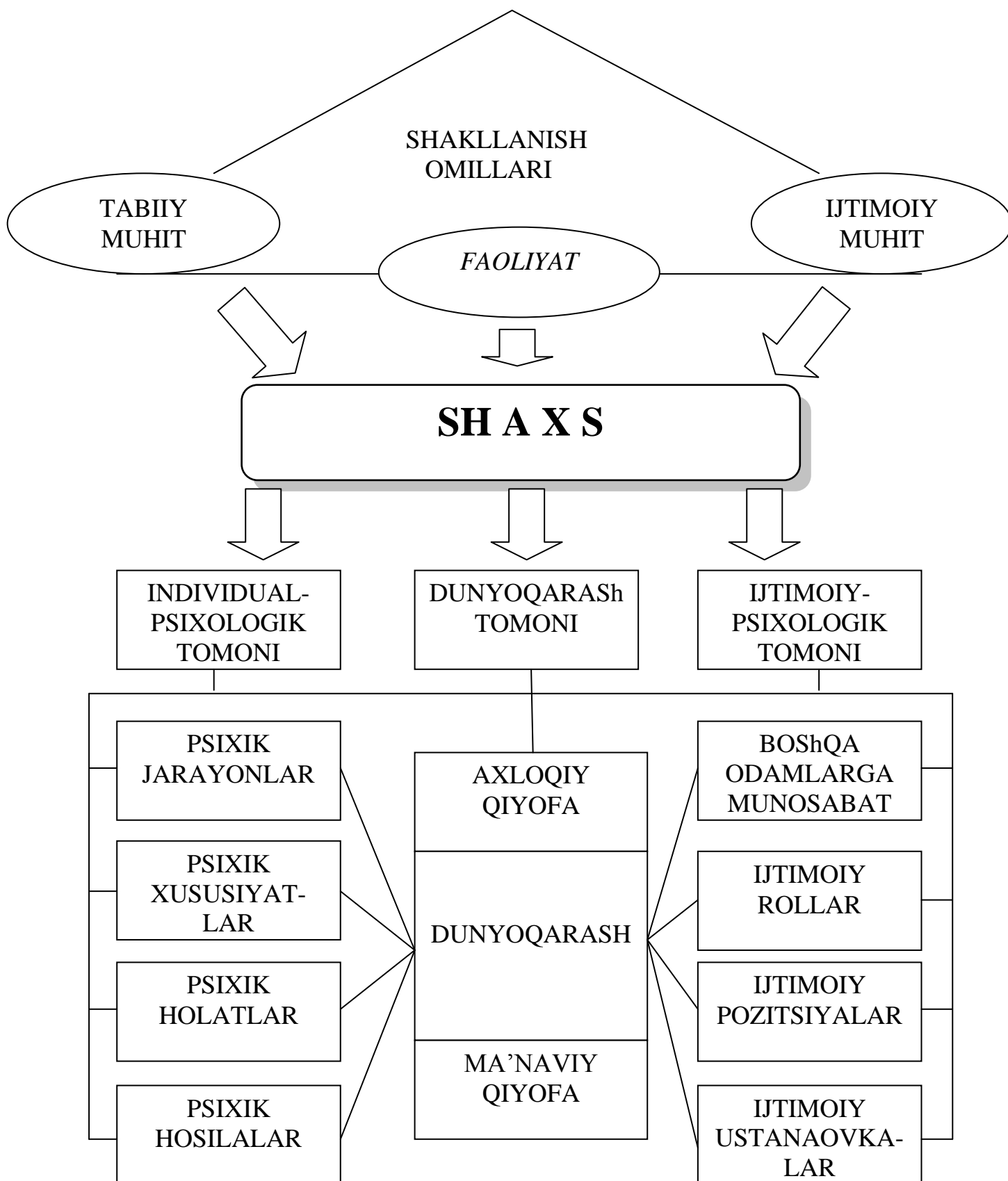
Psixologiyasida shaxs va uning rivojlanishini o'rganishga bo'lgan yondashuvlar

Shaxsni o'rganishga bo'lgan yondashuvlar

Shaxsning psixologik strukturasi

Shaxs yo'nalganligi

